

L'EXÈRCIT I LA GUERRA EN LA CULTURA MAIA DEL PERÍODE CLÀSSIC: YAXCHILÁN.

Carles Revilla Vila

Grau en Història, Facultat de Lletres

Universitat de Girona

02/06/2017

ÍNDEX

1. AGRAÏMENTS.....	2
2. INTRODUCCIÓ	3
3. METODOLOGIA I RECURSOS	4
4. ESTAT DE LA QÜESTIÓ I MARC TEÒRIC	5
5. ARQUEOLOGIA MAIA	6
6. CONTEXT HISTÒRIC: LA CIVILITZACIÓ MAIA EN EL PERÍODE CLÀSSIC ...	7
7. EL COL·LAPSE MAIA.....	10
8. URBANISME	12
8. 1.MODELS D'URBANISME	13
9. YAXCHILÁN	15
9. 1.ARQUEOLOGIA A YAXCHILÁN	16
9. 2.L'URBANISME DE YAXCHILÁN	18
9. 3.DINASTIA DE YAXCHILÁN.....	20
10. INFLUÈNCIA TEOTIHUACANA	29
11. GUERRA MAIA	31
11. 1.GUERRA DE CAPTURA.....	35
11. 2.GUERRA ESTRELLA.....	36
11. 3.GUERRES I CRISIS DEL CLÀSSIC FINAL	37
12. ARMES I GUERRERS.....	39
12. 1.INFANTERIA PESADA.....	40
12. 2.INFANTERIA LLEUGERA	41
12. 3.LLANÇADORS AMB <i>HUL'CHE</i>	41
13. ICONOGRAFIA DE LA GUERRA I EL PODER	42
13. 1.IMATGES SOBRE LA GUERRA.....	42
13. 2.CEPTRES: SÍMBOL DE PODER I AUTORITAT	44
13. 3.EL SACRIFICI COM ELEMENT BÀSIC EN EL RITUAL COSMOGÒNIC O RELIGIÓS	46
14. CONCLUSIONS.....	49
15. BIBLIOGRAFIA	51
16. WEBGRAFIA.....	56
ÍNDEX FIGURES	57

Imatge de portada

Yaxuun B'ahlam IV (752 dC - 768 dC) davant del seu presoner, el *sahal Pay Lakam Chaahk* de *Wak' Ab*.
Llinda 16 de l'estructura 21 de Yaxchilán, posterior al 752 dC. Imatge extreta de: Web 1.

1. AGRAÏMENTS

Com en tot treball acadèmic, durant el seu desenvolupament hi ha hagut tota mena de dificultats. És en aquests moments de crisi en els quals un necessita l'ajuda i els consells dels que en saben més o tenen més experiència. M'agradaria agrair a tots aquells que m'han donat el suport necessari perquè pogués acabar.

Per començar agrair la paciència, els consells i l'ajuda proporcionada durant el desenvolupament d'aquest treball, i també durant el Grau en Història, per part de la meva tutora la Dra. Núria Sala Vila.

En especial, vull agrair a la Fina tots els consells i les llargues hores davant de l'ordinador, barallant-nos amb la maquetació del treball. Ets fantàstica, t'estimo.

Gràcies a totes les amistats que heu estat al meu costat tant en els bons moments com en els dolents. Gràcies Óscar per les xerrades des de la finestra del nostre pis i pel llibre que em vas regalar que curiosament l'he acabat utilitzant en el treball. Gràcies Carles pel teu suport des de l'estranger. Mai seràs prou lluny, saps que ets com un germà per mi. Sense oblidar la resta d'amistats que s'han creuat en el meu camí durant aquests anys per lo bo i per lo dolent.

I per últim, i més important, m'agradaria agrair el suport rebut per la meva família, la qual sense ella no hagués arribat al final del Grau, especialment a la meva mare per tots els sacrificis, us estimo.

2. INTRODUCCIÓ

El món de la guerra en l'antiguitat sempre m'ha atret i en visió global, arran de realitzar l'assignatura d'història d'Amèrica dins l'itinerari d'arqueologia durant el Grau, se'm va despertar el neguit d'obtenir més coneixements d'un món guerrer com el precolombí amb una cosmovisió ben diferent a la nostra.

Des del descobriment de les ciutats maies de les Terres Baixes del Sud al llarg del segle XIX, diversos experts en les diferents disciplines científiques han intentat proporcionar la informació, el coneixement i, en definitiva, una explicació raonable per dita civilització i temps històric. Els nous estudis han fet canviar les hipòtesis existents, des de la visió inicial d'una societat pacífica dedicada exclusivament a l'estudi de l'astronomia a la visió actual d'una societat altament militaritzada. Ara bé, la naturalesa de la guerra entre els maies durant el Clàssic ha estat, i és, un dels temes més debatuts, i encara avui no s'ha arribat a un consens. Quin és el motiu per què els maies del Clàssic no practicaven una guerra de conquesta? Quin és el motiu pel qual la guerra estava dedicada exclusivament a la captura de presoners? En el present treball s'intentarà donar una explicació a aquestes preguntes fent un recull dels estudis sobre la guerra entre els maies durant el període Clàssic. L'objectiu del present treball es posar sobre la taula els mecanismes que s'han utilitzat per explicar els conflictes maies durant el període Clàssic, posant èmfasis en l'exemple de Yaxchilán.

El treball, doncs, és un estat de la qüestió sobre els estudis de la guerra entre els maies durant el període Clàssic, i més concretament dins el context de la ciutat de Yaxchilán. Tot i que la nostra primera intenció era entrar directament a tractar en el tema de la guerra, varem trobar necessària posar en context el període històric i l'àrea geogràfica per tal que el lector tingués un base amb la qual poder encarar més fàcilment la comprensió dels particulars conflictes entre els maies.

L'objectiu final del treball és obtenir el coneixement sobre les diferents hipòtesis en el tema de la guerra entre els maies durant el Clàssic, i en última instància, realitzar un anàlisi amb els registres arqueològics i iconogràfics en el context de la ciutat de Yaxchilán.

El treball s'organitza de la següent manera: primer s'exposa la descripció de la metodologia i dels recursos emprats en el desenvolupament del treball; a continuació, es detalla l'estat de la qüestió i el marc teòric del present treball; en l'apartat 5, breu explicació sobre l'arqueologia maia; seguidament l'explicació del context històric; l'apartat 7 correspon als fenòmens del col·lapse maia; l'explicació del model d'urbanisme maia s'exposa en l'apartat 8; i així poder entrar en la descripció de la ciutat de Yaxchilán en l'apartat 9. Degut als nous coneixements adquirits a través de les primeres lectures, varem decidir afegir un apartat, concretament el 10, explicant el tema de la influència Teotihuacan a la zona maia. En l'apartat 11, corresponent al tema de la guerra entre els maies, s'elabora un estat de la qüestió de diversos autors especialistes en el tema. I per últim, s'elabora un petit anàlisi iconogràfic abans de les conclusions.

3. METODOLOGIA I RECURSOS

La metodologia emprada durant el desenvolupament del treball ha constatat de les lectures pertinents sobre els temes a tractar, fent un recull de diversos autors si era possible, per tal posar de manifest una idea general de context. Destacar també, que una de les dificultats més notòries ha estat deguda a la falta de diverses publicacions acotades al tema en qüestió del treball o en el context de la ciutat en concret, fet que ha demanat una recerca més exhaustiva en d'altres fonts per extreure'n, amb una mica de sort, una o dues línies d'informació. En l'apartat on es tracta la guerra entre el maies s'ha seguit una metodologia més estricta fent un recull de les hipòtesis concretes dels autors treballats, per tal de poder donar una informació el màxim de fidel. En canvi, en els altres apartats s'ha emprat estudis especialitzats en el món maia per tal de posar en context la informació necessària pel lector.

En el desenvolupament del present treball s'ha procurat aconseguir la màxima informació possible proporcionada des de la pròpia Facultat de Lletres i la Biblioteca de la Universitat de Girona (UdG), a través del préstec interuniversitari, així com de les plataformes especialitzades via web com són Academia, Foundation for the Advancement of Mesoamerican Studies (FAMSI), Red de Revistas Científicas de America Latina y el Caribe (RedALyC), Scientific Electronic Library Online (SciELO), Sociedad Española de Estudios Mayas, Mesoamérica Revista, MESOWEB, Instituto Nacional de Antropología e Historia (INAH), etc., i dels articles accessibles des del portal virtual Google Acadèmic. Per altra banda, destacar que no s'ha pogut accedir a tota la informació possible sobre el tema ja que no s'han contemplat les plataformes de pagament. De la mateixa manera, dins del camp de la pròpia arqueologia maia, destaca la dificultat de reunir tota la informació degut al deteriorament del registre arqueològic a causa dels factors mediambientals, així com els buits arqueològics existents fins a l'actualitat.

Degut que els estudis sobre els maies majoritàriament són tant en anglès o en castellà, alhora traduïts o interpretats dels originals en maia, no s'han traduït els termes, ni tampoc s'han remarcat amb cap signe de puntuació en les llengües castellana i anglesa, només és fa la distinció de la cursiva quan és un terme en llengua maia. Els noms dels governants s'han deixat en llengua maia, i s'han emprat en el treball aquells noms utilitzats per la majoria d'autors, només citant a peu de pàgina aquells que tenen alguna variant en la seva lectura més actualitzada.

Les citacions de les pàgines web s'han encriptat a una nomenclatura numèrica, per tal d'agilitzar el text. Les citacions web normalment són des d'on s'han extret la majoria de les imatges, però en el cas de les citacions dins de la redacció, són de pàgines web científiques amb informació contrastada.

Per altra banda, a part de la bibliografia, per exemplificar el món de la guerra entre els maies durant el Clàssic dins el context de Yaxchilán, s'ha realitzat una recerca gràfica de peces arqueològiques. D'aquests objectes destacar la selecció d'esteles i llindes de Yaxchilán relacionades directe o indirectament amb la guerra.

El protocol dels treballs de final de Grau (TFG) remarca que no sobrepassin les cinquanta pàgines. A causa de la complexitat del tema tractat s'ha hagut d'explicar conceptes concrets del món maia, poc propers al món europeu, per poder fer més entenedor el treball pel lector. Aquest fet també es reflecteix amb una bibliografia més extensa com també la presència de nombroses imatges per reflectir i comprendre millor les explicacions exposades. Tot això ha provocat que l'extensió d'aquest treball sobrepassi el límit de pàgines fixat, només amb un increment del 10%.

4. ESTAT DE LA QÜESTIÓ I MARC TEÒRIC

El desenvolupament científic recent ha transformat les concepcions que teníem sobre els maies. Durant anys, autors com Sylvanus G. Morley (Morley 1947) o John L. Stephens (Stephens 1841.) havien popularitzat l'hipotètic escenari en qual els grans centres urbans eren només centres cerimonials on s'hi aplegava la població dispersa en els dies religiosos o de mercat. Actualment, al avaluar els resultats de les últimes publicacions, hi destaca el total abandonament de la visió del maies com un poble pacífic, governat per sacerdots que s'entregaven a l'observació dels astres i a la filosofia del temps, i que desconeixien la pràctica del sacrifici humà (López Austin & López Luján, 1996, 135-136).

A la llum d'aquests precedents, l'estudi sobre els antic maies s'ha de portar a terme en un context d'un marc teòric, arqueològic i antropològic més ampli. Fa falta elaborar una teoria equilibrada per definir els aspectes més rellevants de les societats maies i la seva història (Carmack 1994, 74). La falta d'excavacions arqueològiques amb un bon mètode són essencials per formular models generals més útils de les societats maies i d'aquesta manera anar omplint els buits per poder explicar millor temes com l'organització social, la religió, els llaços entre les ciutats, els aspectes econòmics, així com també per portar a terme un sèrie d'anàlisis i interpretacions, com per exemple avaluar les variables demogràfiques. Així doncs, dins cada tipus de comunitat, es necessiten més excavacions extensives dels complexos residencials, tant per saber més sobre les funcions de les pròpies edificacions com per conèixer millor els membres de classe més baixa de la societat. La organització social però, és un aspecte difícil de reconstruir, en gran part degut a les poques evidències materials rellevants. La majoria de les consideracions sobre la religió maia han estat centrades en les informacions basades en temples i textos jeroglífics, bàsicament, en les dimensions públiques de la religió en els estats maies (Carmack 1994, 74).

5. ARQUEOLOGIA MAIA

A finals del segle XVIII i principis del segle XIX, quan els exploradors van redescobrir l'esplèndida arquitectura i els monuments petris esculpits en les remotes Terres Baixes del Sud no les van relacionar amb els maies. El primer en relacionar aquestes ruïnes amb la civilització maia, com també les del Yucatán o Terres Baixes del Nord, va ser John Lloyd Stephens. Les seves descripcions, juntament amb les il·lustracions de Frederick Catherwood (Fig. 1), van iniciar l'era d'exploració intensa. A finals del segle XIX, els estudis sobre jeroglífics maies va servir per clarificar les parts matemàtiques i dels calendaris dels textos. De principis a mitjans segle XIX, va ser l'Institut Carnegie de Washington qui va determinar el curs de l'arqueologia maia a través d'extenses excavacions a gran escala. La seva intenció era la de recopilar tota la informació possible per tal de descobrir la tradició cultural maia i la seva història, però, van donar una visió distorsionada sobre els maies ja que només es centraven en l'arquitectura monumental, els textos jeroglífics i altres representacions de l'aristocràcia maia. Els investigadors de l'Institut Carnegie van crear una definició cultural maia basada en l'elit que també va tenir implicacions per a la definició d'àrees culturals més grans i de les fronteres entre elles. La utilització d'aspectes relacionats amb l'Estat i amb l'elit de la cultura maia com a marcadors arqueològics de la identitat maia han exagerat el contrast entre patrons culturals maies i les diferències locals (Carmack 1994, 67).

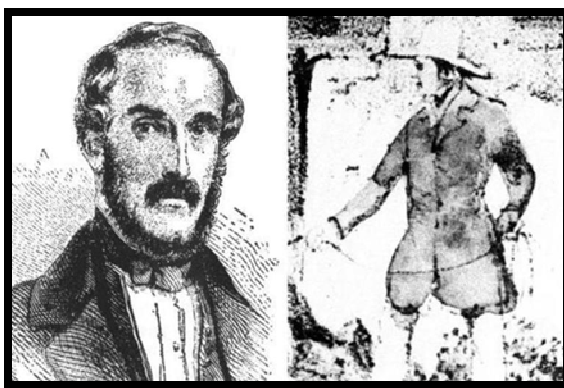

Figura 1 - A l'esquerre John Lloyd Stephens i a la dreta autoretrat de Frederick Catherwood. Imatge estreta del Web 2.

En els nostres dies, l'arqueologia maia ha canviat substancialment, posant èmfasi en l'anàlisi dels assentaments i la seva distribució, particularment en contextos regionals, distanciant-se de l'enfoc tradicional basat en l'elit i els monuments, així com aquells postulats tradicionals sobre la civilització maia o qüestionant el Peténcentrisme, és a dir, la generalització dels patrons bàsics de la societat de les Terres Baixes del Sud a tota la zona de la cultura maia. Un exemple clar d'aquesta transformació en els estudis maies és el cas del col·lapse maia, on normalment s'ha descrit de tal manera que implicava la total desaparició dels estats a les Terres Baixes maies, exceptuant algunes ciutats com Chichén Itzà, juntament amb un procés de transformació social que portava una reducció del nombre, mida i elaboració de les comunitats i de la seva complexitat organitzativa social i econòmica. Alhora també descarten les incursions militars estrangeres com a principal factor del col·lapse com a vàlides (Carmack 1994, 71-73).

6. CONTEXT HISTÒRIC: LA CIVILITZACIÓ MAIA EN EL PERÍODE CLÀSSIC

El terme Clàssic serveix per designar una època de gran esplendor, quan les arts, i sobretot, l'urbanisme i l'arquitectura de Mesomèrica van destacar al costat del benestar de les elits, la prosperitat del comerç, la inqüestionable potestat dels governants i la gran evolució del calendari, l'escriptura i l'astronomia. Tot i que els inicis del Clàssic es poden fixar cap el 200 dC, des del 400 aC es troben elements que comencen a despuntar com l'augment demogràfic, la concentració de la població, la creixent divisió del treball amb la conseqüent especialització, la producció de béns destinats a l'intercanvi regional i interregional, i la jerarquització dels pobles en centres regionals i capitals proto-urbanes (López Austin & López Luján 1996, 99-100). L'acotació cronològica del Clàssic maia es realitza a través de les dates registrades en les inscripcions esculpides en els monuments petris, és a dir, les esteles, les llindes i/o els graons de les plataformes. Així doncs, segons el registre arqueològic, el període Clàssic comença oficialment el 292 dC i acaba el 909 dC. En un principi, el Clàssic quedava dividit en Clàssic Inicial (Clásico Temprano) i Clàssic Final (Clásico Tardío) amb un període intermedi, però en els últims temps es posa de manifest la data del 600 dC com el moment de traspàs entre l'Inicial i el Final. La divisió establerta en el 600 dC es basa en la interrupció temporal de la pràctica politico-religiosa d'erigir esteles i llindes, i la notable diferència en els vestigis arqueològics de cada època (López Austin & López Luján 1996, 137). Pel que fa l'àmbit geogràfic, com s'observa en la figura 2, l'àrea d'influència maia va des de la península del Yucatán fins a l'oceà Pacífic, mentre que la regió característica del Clàssic està ubicada entre les conques dels rius Usumacinta i Pasión al nord-oest, la regió del Petén a l'est i la regió del llac Izabal al sud-est.

A grans trets, el Clàssic Inicial es distingeix per la influència teotihuacana i per l'impuls dels elements culturals més característics dels maies. A continuació, el Clàssic Tardà va ser una època de considerable augment demogràfic, grans concentracions urbanes, i fou el moment del màxim esplendor econòmic, polític i cultural (López Austin & López Luján 1996, 137). Al llarg del Clàssic van haver-hi processos socials, econòmics i polítics com la marcada diferenciació de classe, el desenvolupament de les xarxes d'intercanvi, l'aparició de règims senyorials de llinatge i el naixement de sistemes complexos de numeració, calendari o escriptura. En alguns assentaments també va haver-hi la presència del gigantisme arquitectònic (López Austin & López Luján 1996, 99-100). La població va augmentar considerablement i van sorgir ciutats immenses amb alts temples i grans palaus de pedra, amb presència d'estucs, i amples places. Mentre es generalitzava: l'associació estela-altar, on s'hi narren esdeveniments més significatius dels governants; l'arc arquitectònic maia; l'escriptura complexa; i l'excepcional ceràmica policroma (López Austin & López Luján 1996, 139). Les residències de l'elit i els aspectes materials relatius a l'estat, relacionats directament amb grups socials d'alt rang, es troben ben definits en el registre arqueològic. En canvi, les restes materials dels estrats més pobres són minses, ja que les estructures residencials eren peribles, construïdes directament sobre el sòl i per tant, arqueològicament més complexes de ser distingides (Carmack 1994, 99). Les capitals van arribar a nivells tant alts de concentració humana que van ser incapaços de produir els seus propis aliments. Els pobles rurals van ser la font de subsistència de les capitals, mentre que les ciutats urbanes van convertir-se en concentradores i distribuïdores de riquesa (López Austin & López Luján 1996, 99-100).

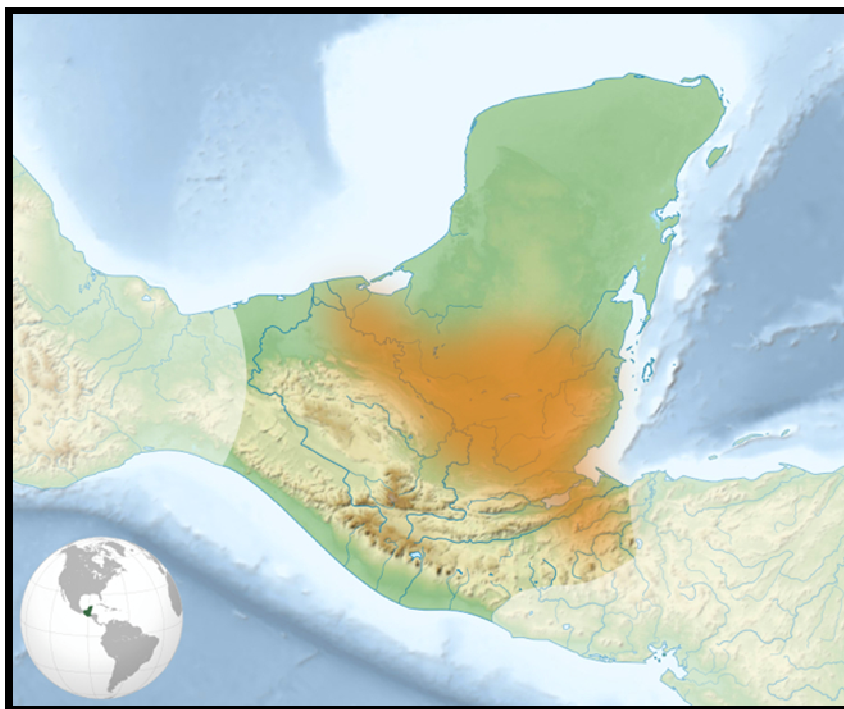

Figura 2 - Mapa de l'àrea d'influència maia i la regió característica del Clàssic. Mapa creat en base el publicat en la Web 4.

Els centres maies eren el focus del poder econòmic i del polític, de les activitats de la aristocràcia, del comerç, de les cerimònies cíviques i de les religioses. Els funcionaris estatals, els aristòcrates d'alt rang i de menor rang, les diferents classes servils i els artesans vivien pròxims a les estructures públiques, mentre que el gruix dels camperols estaven dispersos pel territori rural circumdant i no pas concentrat a les ciutats (Carmack 1994, 62). La majoria de les regions tenien dos o tres nivells jeràrquics d'assentaments, on les comunitats més desenvolupades i complexes tenien una arquitectura pública destacada i dominaven política i econòmicament el territori circumdant, esdevenint capitals de les entitats polítiques regionals (Carmack 1994, 89). Tikal i Calakmul van ser les capitals al Petén, mentre que a la zona occidental les capitals van ser Palenque i Yaxchilán, i al sud-est Copán, pròxima a les mines de jade. Totes elles exercien el seu domini sobre altres ciutats i pobles per mitjà de les armes i dels enllaços matrimonials entre les elits. En realitat, no existia quelcom semblant a un imperi sinó, més aviat, una geografia dominada per les ciutats-estat que formaven xarxes de subordinació militar, social, política, econòmica i ritual (López Austin & López Luján 1996, 141). Tot i que el món maia tenia jerarquies comunitàries, és difícil identificar les entitats polítiques i determinar els seus límits, així com també desenvolupar interpretacions detallades de les relacions entre les comunitats.

El 1958 Heinrich Berlin, després d'identificar els noms dels personatges en les inscripcions, va descobrir els glifs emblema, com s'observa en la figura 3 (Berlin 1958). Aquests glifs, que representen entitats polítiques individuals, s'incorporen en els textos jeroglífics maies des dels inicis del segle IV dC. Aquests comparteixen una estructura comuna, però posseeixen versions úniques per a cadascun dels assentaments

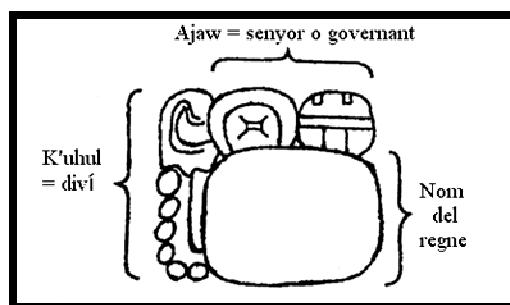

Figura 3 - Esquema dels glifs emblema. Imatge base extreta del Web 18.

principals. Avui dia els glifs emblema s'entenen com a títols reials compostos per tres elements: dos constants, *k'uhul* o diví i *ajaw* o senyor; i una variable, amb el nom del regnat o govern particular. Només en l'àrea central del territori maia se'n coneixen al voltant d'una cinquantena (Martin & Grube 2002, 17). Aquests jeroglífics són com títols i no ens reflecteixen les relacions jeràrquiques entre els diferents centres. Cal remarcar que la possessió d'un glif emblema no necessàriament implicava una autonomia política, com tampoc l'absència de no tenir-lo implica la falta de poder polític (Carmack 1994, 91). El sistema de llinatge podria haver contribuït a l'estructura bàsica, amb els funcionaris de més alt llinatge de la jerarquia ocupant els càrrecs administratius de l'estat, d'aquesta manera s'observa com els llaços de parentesc jugaven un important paper en l'organització social. El sorgiment de l'art polític i el desenvolupament de l'escriptura i el sistema de calendari, utilitzat alhora de registrar assumptes dinàstics, es relaciona intrínsecament amb la transformació dels caps de llinatge en governants institucionalitzats de les entitats polítiques maies (Carmack 1994, 93).

L'escriptura i l'art polític van aparèixer en el context de les estratègies dels governants per legitimar i mantenir el poder, on el tema bàsic en les representacions era la d'unir al governant amb les deïtats per tal de confirmar sobrenaturalment la seva autoritat (Carmack 1994, 93). Com recullen els autors López Austin i López Luján (López Austin & López Luján 1996, 149), s'ha d'espera que el desxiframent de l'escriptura maia continuï transformant la visió que en tenim d'aquesta civilització. La interpretació de Sylvanus G. Morley (Morley 1915) i John Eric Sidney Thompson (Thompson 1960) que l'escriptura maia només era utilitzada per a fins religiosos, astronòmics i pel calendari ha canviat, i són ara les interpretacions de Tatiana Proskouriakoff (Proskouriakoff 1950) les que han aportat proves de l'ús de l'escriptura en contextos més quotidians com el nom d'una beguda en un recipient ceràmic, destinada a aquest ús (López Austin & López Luján 1996, 149). Les noves interpretacions basades en l'art polític i en els textos jeroglífics dinàstics poden estar reforçant la tradicional preocupació per les elits i els seus monuments, però és important posar de manifest que aquestes fonts d'informació es basen en allò que concerneix a l'estat i a l'aristocràcia, no a la societat en general. Alhora, els nous estudis que s'estan realitzant, encara no permeten comprendre molts textos ni deixen apreciar la majoria de matisos, i tampoc són acumulatius, ja que s'invaliden entre ells (Carmack 1994, 73).

La iconografia i l'epigrafia han augmentat en importància dins l'arqueologia maia, ja que són un clar exemple dels costos i dels beneficis que aporta la tendència a la especialització en aquest camp científic en aquests últims anys. Els avenços en la comprensió de l'art polític i dels textos jeroglífics maies han sorgit al mateix temps que s'ha anat fent major la distància entre els arqueòlegs que s'especialitzen en l'anàlisi de l'art i els textos amb aquells que dediquen la seva recerca a l'excavació, fet que ha implicat la polarització de les posicions teòriques (Carmack 1994, 73).

El final del Clàssic ve determinat pel col·lapse provocat per la decadència en nombroses capitals maies. Les noves tendències historiogràfiques consideren que aquest procés no va ser tant uniforme com es creia en un principi, i que tot i la caiguda del centres de poder de la zona central varen sorgir-ne de nous en el nord. A la vegada, que no existir una marcada diferència entre les practiques bèl·liques del Clàssic i del Post-Clàssic (López Austin & López Luján 1996, 137).

7. EL COL·LAPSE MAIA

Arran del congrés del 1970 celebrat a Santa Fe, Nou Mèxic, patrocinat per la Escuela de Investigación Americana i en que van assistir destacats experts en el tema com R. Adams, P. Culbert, G. Willey, R. Rands, W. Bullard i W. Sanders, es va proposar un model general del Col·lapse Maia, basat en 8 punts, que a continuació s'exposen. Cal remarcar que els primers cinc elements del model tenen a veure amb factors interns, però també n'hi havien d'externs, ja que els maies formaven part d'un sistema econòmic i polític més gran (Willey & Shimkin 1971, 491):

1. Intensificació de les funcions administratives dels maies quan desapareix la influència de Teotihuacan. L'economia maia s'enfoca en la competència entre les seves ciutats .
2. Entorn el 600 dC les elits maies estaven estretament vinculades amb els seus homòlegs d'altres ciutats. Les elits tenien més característiques en comú entre si que amb la resta de la població.
3. Del 600 al 800 dC les ciutats maies incrementen la seva població i densitat la qual cosa va donar lloc a una creixent escassetat de recursos naturals disponibles. Aquest increment en la competència pels recursos portar a les ciutats a emprar noves construccions per augmentar el prestigi amb l'objectiu d'atraure majors recursos.
4. La població cada cop més oprimida per les exigències de l'elit, el que portar a una major incidència de malalties i carències alimentaries com la desnutrició entre els seus habitants. La limitada productivitat va portar a una creixent explotació per part de l'elit i una major competència per controlar la mà d'obra disponible.
5. L'elit maia no tenia la burocràcia necessària per fer front a les tensions internes.
6. Pressió dels estats de l'Altiplà Central i de les regions muntanyoses, que s'estenien cap a l'est, sobre la frontera occidental de les Terres Baixes maies.
7. Com a resultat d'aquestes tensions internes i externes, els estats maies del Clàssic van deixar de ser viables
8. Es descarta un únic element intern o extern en l'enfonsament dels maies del període Clàssic. La coincidència d'un conjunt de factors com la ruptura comercial, la inestabilitat social, les dificultats agrícoles i epidèmies entre els anys 771-790 dC semblen combinar-se per donar un cop a l'Estat Maia (Willey & Shimkin 1971, 491).

Els estudiosos del congrés van subratllar que els maies mai no es van poder recuperar, encara que ja es tenia coneixement de l'existència de ciutats post-clàssiques en les Terres Baixes.

Des del 1970 s'ha obtingut nova informació, provinent d'excavacions i la lectura de textos jeroglífics, que obliguen a desenvolupar una altra perspectiva. La força del model de 1970 recau en la multiplicitat de factors, però presenta tres punts dèbils: 1) suposa que va haver-hi un col·lapse; 2) suposa que la regió maia es pot tractar com un "Estat" subestimant la diversitat regional i local, les diferents trajectòries polítiques dels assentaments i la creixent evidència d'una continuïtat en la ocupació; 3) suposa que no va haver-hi una recuperació de l'impacte, o que alguns assentaments no van ser mai abandonats. Les noves dades demostren que no podem parlar d'un "Estat Maia Clàssic" com un sol conjunt unificat, i que no només va haver-hi un col·lapse aïllat, sinó un sorgiment de múltiples col·lapses (Manzanilla & Luján 2000, 308-310).

Per altra banda, els nous estudis realitzats sobre el col·lapse maia evidencien que un dels factors claus va ser els episodis repetits de sequeres extremes, que alhora van accelerar la resta de factors ja treballats pels autors precedents. Els treballs realitzats per L. C. Peterson i Gerald H. Haug (Peterson & Haug 2005) sobre la concentració de

minerals de ferro i titani en els sediments transportats pels rius fins a la depressió del Cariaco, en el mar del nord de Veneçuela, mostren diversos registres de pluja anual mínims que van provocar sequeres extremes. La mostra representa un total de 145000 anys, dels quals les dates dels anys 760, 810, 860 i 910 dC mostren els períodes de màxima sequera. També en els treballs de Martín Molina-Elizalde i els seus col·laboradors (Medina-Elizalde, Burns, Lea, Asmerom, Von Gunten, Polyak, Vuille & Karmalkar 2010), es van datar amb precisió els períodes de les grans sequeres amb les mostres de les estalagmites de la zona, que coincidien amb el col·lapse maia. Aquests treballs basats en el canvi climàtic coincideixen perfectament amb l'abandonament de Yaxchilán, a inicis del segle IX.

8. URBANISME

L'urbanisme d'una civilització està limitat per les restriccions climàtiques, geogràfiques, tecnològiques i energètiques de la regió que ocupa, i és un clar exemple d'aquestes restriccions la disgregació de la població maia i l'excepcionalitat del seu urbanisme. L'estudi de l'urbanisme a l'Amèrica precolombina a desencadenat, des d'un inici, moltes controvèrsies entre els estudiosos del tema. El mite modern sobre el rol universal de la ciutat no ens ha permès entendre com les cultures de Mesomèrica havien aconseguit nodrir grans poblacions, mobilitzar-les per fer imponents obres públiques, mantenint un patró d'assentament, en alguns casos, relativament dispers. Gran part és degut a l'enorme influència de la idea defensada per V. Gordon Childe (Childe 1996 citat per Webster & Sanders 2001), per qui civilització i vida urbana eren sinònims (Webster & Sanders 2001, 45). El factor urbà és normalment el mecanisme per explicar el desenvolupament social en les àrees on es formen les cultures antigues, i es fonamenta a partir dels següents aspectes:

1. La complexitat social s'expressa en l'arquitectura i en l'ús de l'espai. A major complexitat, major diversitat de formes i funcions, així com major envergadura de les construccions.
2. La domesticació de plantes i animals creen les condicions per generalitzar el mode de vida sedentari, desencadenant també l'augment de l'espiral demogràfic.
3. El desenvolupament tecnològic genera mecanismes d'aglomeració, influint en la densitat de poblacional, però vinculat a l'increment constant en el nombre de productors, distribuïdors i quadres directius.

El tram planificat és propi de les construccions empreses per l'estat. Aquest tendeix a la concentració del poder, que a la vegada atrau aglomeració de persones, entre les quals hi ha els artesans, per tal de satisfer la demanda de les elits dirigents. Tota aquesta població no produeixen els aliments per subsistir, i generen la necessitat d'abastir-se del camp, és a dir, dels productors agrícoles. Això crea la necessitat d'una gran quantitat d'excedents produïts de manera constant. Les Terres Baixes selvàtiques no permeten la producció de suficients excedents per mantenir grans concentracions de població en ciutats, i tampoc es podien transportar els aliments a llargues distàncies. Això va limitar l'efectivitat de l'expansió política i de l'aparició d'estats territorials a gran escala, amb grans centres urbans.

En el cas maia, va ser John L. Stephens (Stephens 1841) qui va classificar com a ciutat totes aquelles ruïnes monumentals, però ben cert és que l'arquitectura monumental és un indicador d'organització sociopolítica complexa. Més tard, Marshall Becker (Becker 1979) seguint la línia de J. E. S. Thompson (Thompson 1960) proposaven la combinació de l'organització social sacerdot-camperol i van interpretar les ruïnes com a centres cerimonials deshabitats; però els descobriments de tombes reials, com la de Palenque, va debilitar aquesta teoria (Webster & Sanders 2001, 44-45). Així doncs, hi havia grans dificultats per defensar l'urbanisme maia en comparació amb altres civilitzacions, sinó era establint una singularitat maia.

La "revolució urbana", definida així per V. Gordon Childe (Childe 1950), es relaciona amb la transició cap al nou ordre econòmic basat en la propietat privada. Forma part del procés l'aparició de les elits hereditàries i la consolidació del seus drets. La posició de l'individu guanya terreny davant la comunitat, definint la posició social per criteris econòmics. Els canvis socials també tindran grans repercussions en les normes de comportament, costums i en la cosmovisió. Tots aquests elements s'observen en l'evolució de la societat maia.

8. 1. MODELS D'URBANISME

El model d'urbanisme maia ha arribat a un consens entre els diversos autors. Els treballs analitzats de M. J. Ponce de León (de León 2001), A. Peiró Vitoria (Peiró Vitoria 2016) o R. G. Valgañón (Valgañón 2007), utilitzen els treballs de D. Webster i W. Sanders (Webster & Sanders 1988 i 2001) com a base per les seves interpretacions. Per tant, a continuació s'exposen les característiques del model d'urbanisme maia proposat per D. Webster i W. Sanders, en ser els referents bàsics.

D. Webster i W. Sanders (Webster & Sanders 2001, 47), utilitzen el marc comparatiu de Richard Fox (Fox 1977), i arriben a la conclusió que Mesomèrica havia desenvolupat pel seu compte una rica tradició urbana i que la considerable variació de les seves formes d'urbanització estava basada en una complexa interacció de factors tecnològics, demogràfics i ambientals. Totes les cultures, independentment del seu nivell de complexitat, inclouen llocs centrals. Aquests radiquen en la seva especialització de les funcions, ja que és on es duen a terme la presa de decisions polítiques, econòmiques, rituals i residencials, i on es creen ecologies urbanes pre-industrials basades en complexes relacions de retroalimentació i dependència entre els centres i les perifèries i entre els mateixos residents de les urbs. Richard Fox (Fox 1977) identificava dos tipus de ciutats funcionalment diferents: la ciutat administrativa i la ciutat reial-ritual (Webster & Sanders 2001, 54). Les dues comparteixen, però, funcions polítiques nuclears, acullen l'aparell polític central dels estats, i és mantenen pels impostos i/o tributs provinents de les perifèries.

En les ciutats reials-rituals és on es classifica l'urbanisme maia en el seu conjunt. (Webster & Sanders 2001, 59). En el text del 1988 de Sanders i Webster van proposar que els centres del Clàssic eren essencialment gegantines cases reials, d'on emanava el poder dinàstic. Més tard, s'ha adoptat el concepte palau/cort, una extensió lògica del reial-ritual. No són ciutats, en el terme clàssic, són centres reials-rituals o de cort, on les elits governants i no governats resideixen en centres monumentals, i on la població productora s'estén al llarg del territori. El propi terreny és el que marca que els diferents grups socials es distribueixin en l'espai. És aquest terreny el que no permet abastir grans concentracions de població amb la producció agrícola més propera, ni amb el comerç de llarga distància. Per la mateixa raó, tampoc podien mantenir grans nombres d'artesans, que produïssin per les elits. L'assentament es defineix degut a les restriccions tecnològiques i energètiques (Webster & Sanders 2001, 48), afirmació que s'exposa en els següents punts:

1. Tecnologia rudimentària (eines de pedra, fusta, os i fibra) i no accés a màquines complicades o animals domèstics per supplantar el treball humà.
2. Baixa producció per càpita d'aliments o materials essencials, amb la necessitat d'un gran nombre de productors.
3. Els productes de baix cost com els aliments bàsics, no es podien transportar a llargues distàncies.
4. Limitació de l'efectivitat de l'expansió política i de l'aparició d'estats territorials a gran escala.

El paper dels centres maies com a esferes reial-rituals i de cort, esdevenen el terme mig entre ciutats reials i la vella noció de centres cerimonials deshabitats. Les concentracions humanes són periòdiques i es combinaven els treballs col·lectius en les construccions, els intercanvis i les cerimònies religioses. Les activitats socials, polítiques, econòmiques i ideològiques realitzades de manera simultània van enfortir la cohesió social, així com la posició privilegiada i el poder de les autoritats.

L'organització de l'espai ve donat a partir de les àrees obertes, és a dir, els patis. La unitat bàsica de l'arquitectura urbana és el recinte tancat o plaça semioberta, associats a

un sistema de plataformes. Les àrees públiques constitueixen de promig un 70% de l'àrea total de la ciutat coneguda. L'espai comunitari ho organitza tot, incorporant l'espai sagrat i marginant el domèstic ja que respon a un espai privat. Des de la formació de les civilitzacions americanes hi ha un marcat interès en l'intercanvi dels recursos i productes obtinguts en diferents zones ecològiques. La diferència més clara està en la duració i l'estabilitat dels processos urbans, però també es veuen en l'articulació dels tres espais dins la ciutat: el domèstic (privat, residencial), el comunitari (públic, cerimonial), i el sagrat (públic i privat, temple i residència del governant). Aquesta articulació dels espais porta a la suposada seqüència evolutiva: des del centre cerimonial; passant pel temple rodejat per un assentament; fins arribar a constituir una ciutat. L'arquitectura religiosa monumental es desenvolupa abans de les tendències aglomeratives. Les aglomeracions d'aspecte urbà es defineixen millor com centres administratius i cerimonials d'estats regionals (Webster & Sanders 2001, 63).

9. YAXCHILÁN

La ciutat de Yaxchilán, emmarcada en la selva Lacandona, es localitza a la riba occidental del riu Usumacinta, *Xocolhá* en maia, dins el municipi de Ocosingo, a l'Estat de Chiapas, Mèxic. Yaxchilán va ser una de les ciutats importants durant el període Clàssic maia, essent una de les potències dominants de la conca del Usumacinta. Les seves coordenades UTM són 16° 54' 16" de latitud nord i 91° 00' 11" de longitud oest del Meridià de Greenwich, situada a 122 metres per sobre el nivell del mar i amb una superfície de 2621 hectàrees. La ciutat de Yaxchilán, edificada a la punta del meandre en forma d'omega del riu Usumacinta (Fig. 4), s'estén el seu centre cerimonial per una angosta terrassa artificial amb les estructures principals enfilades en les pendents i les cuspides d'una serralada calcària (Martin & Grube 2002, 117).

Figura 4 - Situació de Yaxchilán en el riu Usumacinta. Mapa base extret de Google Earth.

Aquesta ciutat ha tingut diversos noms al llarg del temps. Un dels primers el donà Désiré Charnay, explorador i fotògraf francès, pioner de la fotografia arqueològica i famós per les seves fotografies de les ruïnes de les antigues civilitzacions precolombines a Mèxic, anomenant-la Ciutat Lorillard en homenatge a Pierre Lorillard, erudit i magnat del tabac que va finançar les expedicions d'aquest per Centreamèrica. Posteriorment va rebre el nom de *Menché Tinamit*, nom que segons Alfred Maudslay, explorador britànic, deia que utilitzaven els pobladors més propers al jaciment. Més tard, mentre Edwin Rockstroh, enginyer alemany, treballava per la Comisión de Límites entre Mèxic i Guatemala, va anomenar-la *Bol Menché*. Finalment, el 1897 va ser Teobert Maler,

arquitecte i enginyer italo-austro-alemany, explorador i documentalista de la zona maia, qui va batejar la ciutat com *Yaxchilán*, nom que ha acabat fent fortuna i que en llengua maia significa Pedres Verdes (Fig. 5), fent referència a la molsa que cobrien els murs de la seva arquitectura (Schele 1999, 349).

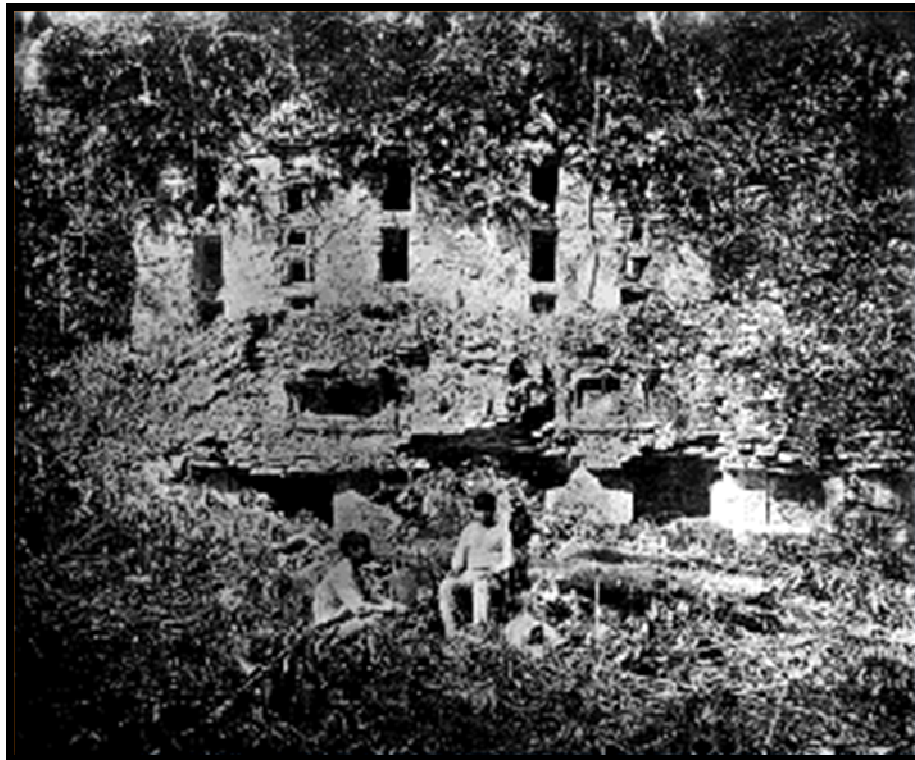

Figura 5 - Fotografia de l'estructura 6 de Yaxchilán, feta per Teobert Maler el 1908. Peabody Museum, Harvard University. Imatge extreta del Web 6.

9. 1. ARQUEOLOGIA A YAXCHILÁN

La història de l'arqueologia a Yaxchilán segueix, en part, una evolució semblant a la de les altres ciutats maies. Durant una breu estància el 1882 a les restes de la ciutat, Alfred P. Maudslay (Fig. 6), pioner de l'arqueologia maia, va realitzar el primer plànol de la zona, en el que hi va ubicar les estructures i monuments més rellevants. Alhora,

Figura 6 - Alfred Percival Maudslay a Chichén Itzá el 1889. Imatge extreta del Web 5.

realitzà una primera classificació de les estructures i monuments, emprant nomenclatura alfabètica, i fou qui retirà la llinda 24 de l'estructura 23, amb l'autorització del govern de Guatemala, i per traslladar-la al British Museum de Londres. La visita de Maudslay va coincidir amb la de Désiré Charnay, qui va col·laborar amb la presa de motlles de llindes, mitjançant la tècnica utilitzada per Lotin de Laval. L'any següent, el 1883, Maudslay va enviar a Gorgonio López, qui va desmuntar les llindes 15, 16 i 17 de l'estructura 21, la llinda 25 de l'estructura 23, així com la llinda 35 de l'estructura 12. Com ja va passar amb la llinda 24, aquestes llindes van ser traslladades al British Museum. El 1887, Gorgonio López va tornar a Yaxchilán per retirar la part superior de la llinda 41 de l'estructura 42 i la 56 de l'estructura 11. Aquesta última es va traslladar al Museum Völkerunde de Berlin, i durant la

II Guerra Mundial es va perdre. Per sort, existeix una copia en el British Museum. El 1891, Gerónimo López Llergo, topògraf mexicà, dibuixà un plànol molt ben detallat de l'àrea central de l'enclavament de la ciutat. El 1897, dos anys després de la seva primera visita, Teobert Maler va tornar a Yaxchilán amb el patrocini del Peabody Museum de la Universitat de Harvard i va començar a treballar en la documentació, classificació i reconstrucció del jaciment. No és fins el 1903 quan es publicà en el *Researches in the Central Portion of the Usumacinta Valley* de Teobert Maler la més completa i sistemàtica monografia de Yaxchilán, així com la nomenclatura de les estructures, els monuments, els altars, les llindes i les esteles (Web 15).

El 1927 Yaxchilán quedà sota vigilància de la Secretaría de Educación Pública de Mèxic. El 1928, Frans Blom identificà l'estructura 14 com un joc de pilota. Entorn el 1931 va arribar una expedició del Carnegie Institute de Washington, integrada per Sylvanus G. Morley, Karl Ruppert, F. K. Rhoads i John Bolles. Durant l'estància al jaciment, aquesta expedició va realitzar una detallada descripció dels monuments, descobrint varies esteles i altars, així com vuit llindes (de la 47 a la 54) i cinc esglaons de l'estructura 44, que corresponen a l'escala jeroglífica 3. Durant l'estada, van emportar-se un fragment de la llinda 34 cap al Peabody Museum. Entre 1934 i 1935, l'Expedició de Linton Satterwaite, en un intent per establir la correspondència entre els sistemes constructius i les seves cronologies, va comparar les estructures de Yaxchilán amb les de Piedras Negras (Web 15).

No és fins a la dècada dels setanta del segle XX quan Yaxchilán rep la visita de Merle Greene Robertson, historiadora, arqueòloga, gravadora nord-americana, i realitzà calcografies de molts dels monuments, que actualment formen part de la col·lecció de la Biblioteca de Latinoamèrica en la Universitat de Tulane a Nova Orleans. Entre el 1970 i el 1980, fou Ian Graham el que realitzà un registre documental, gràfic i fotogràfic, dels monuments de Yaxchilán (Web 15).

El 1973 es va iniciar una campanya d'excavacions a Yaxchilán, que duraria 13 anys, per tal d'adquirir tota la informació possible sobre el jaciment, alhora que s'adequava per a la seva conservació i difusió. El Proyecto Arqueológico de Yaxchilán fou dirigit, mitjançant un concurs del Instituto Nacional de Antropología e Historia (INAH), per Roberto García Moll, arqueòleg mexicà, que des del 2009 fins a la seva mort el 2015, va ser president del Consejo de Arqueología de Mèxic. Tot i la dificultat logística que comporten els treballs a causa de la ubicació i aïllament de l'enclavament, les excavació al jaciment de Yaxchilán aportaren molta informació sobre els maies i se'n publicaren nombrosos llibres i articles, que han servit en gran mesura per desxifrar part de l'escriptura maia. Daniel Juárez Cossío, arqueòleg mexicà, incorporat al projecte entorn el 1978, és qui agafà el relleu de García Moll, tot i que aquest no es va desvincular mai de l'arqueologia maia i va dirigir les excavacions durant els anys següents fins el 1997. Les investigacions a Yaxchilán continuen avui en dia però més enfocades en l'estudi epigràfic dels seus monuments per tal d'entendre millor la història dels maies del Clàssic. En l'actualitat l'INAH realitza de forma permanent treballs de conservació i manteniment en el jaciment (Web 3).

Més recentment, el doctor Yuri Knórozov, lingüista, epigrafista i etnòleg, va suggerir, a partir de la lectura fonètica dels glifs, que possiblement la traducció del nom de la ciutat seria La Gran Casa de la Culebra, però altres investigadors suggereixen que la ciutat s'anomenaria *Pa'chan*, que significa Cel Partit o Cel Fes (Fig. 7), en relació al seu glif emblema. En un principi, entorn el 507 dC, Yaxchilán estava sota la hegemonia de Tikal, a jutjar per el glif emblema d'aquesta

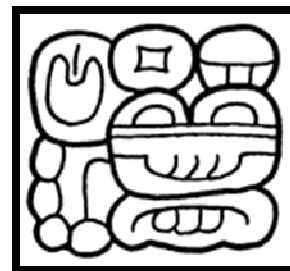

Figura 7 - Glif emblema Y-1 de Yaxchilán. Imatge extreta del Web 7.

registrat a la Llinda 37. Però, poc després, vers el 514 dC, la ciutat ja tenia el seu propi glif emblema segons consta en l'estela 27 ubicada a Tikal. Llavors va començar a adquirir rellevància política i econòmica mitjançant el control del tràfic comercial del riu Usumacinta. La seva posició estratègica dins una ribera del riu, li va permetre dominar els homes i mercaderies en ruta a la costa del Golf i la zona del riu de la Pasión, així com entre el Petén i els altiplans de Chiapas i Guatemala (Castillo 2001, 103-105). El glif emblema Y-1 Cel Partit (Fig. 7), és el més dominant en els monuments de Yaxchilán, i és l'únic que es troba en contextos forans, com en les inscripcions a Piedras Negras, Palenque, Bonampak i Dos Pilas. (Web 7).

9.2. L'URBANISME DE YAXCHILÁN

L'urbanisme de Yaxchilán s'engloba dins la classificació de ciutats reials/rituals, compost per un centre monumental amb grans places. Dins l'àrea nuclear de l'assentament de Yaxchilán (Fig. 8), fins el moment, s'han identificat 120 estructures distribuïdes en tres conjunts: la Gran Plaça, la Gran Acròpolis i la Petita Acròpolis, connectats entre si per escalinates, rampes i terrasses.

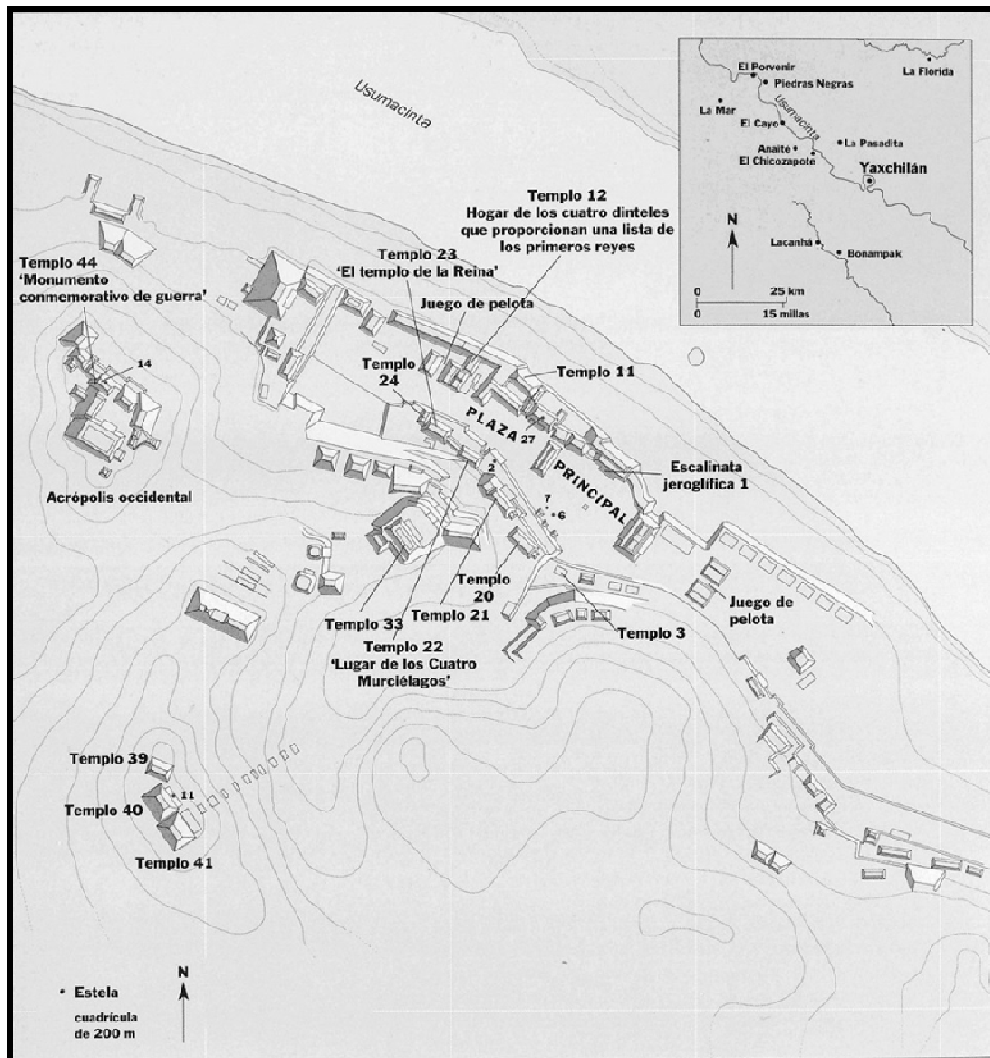

Figura 8 - Plànol de Yaxchilán. Imatge extreta de Martin & Grube 2002.

Les exploracions arqueològiques permeten establir que la ciutat va estar habitada durant més de mil anys, entre el 300 aC i el 900 dC. Les primeres construccions s'han datat entre els segles II i VI dC, com són les estructures 7-Sub, 18, 77 i 78. Aquestes

estructures, bàsicament, són grans basaments que delimiten el costat oest del que arribaria ser la Gran Plaça (García Moll, 2004).

L'accés al jaciment s'efectua des de l'estructura 19, coneguda com El Laberinto (Fig. 9), representació de l'entrada a l'inframón on suposadament s'iniciaven els nous sacerdots (Web 7).

Figura 9 - Fotografia de l'estructura 19, El Laberinto. Imatge extreta del Web 8.

L'estructura 17, identificada com un bany de vapor o *Temazcal*, tenia un caràcter ritual i s'utilitzava en cerimònies de purificació, generalment associades al joc de pilota (Web 7).

En la part alta s'hi localitzen les estructures 39, 41 i 40, on en aquest últim s'hi conserva la cresteria i restes de pintura mural. Des de 1990, el projecte La Pintura Mural Prehispànica en México, de l'Instituto de Investigaciones Estéticas de la Universidad Nacional Autónoma de México, es dedica al registre i estudi dels murals precolombins, com els de Yaxchilán. Classificada dins de la tradició de l'Usumacinta, l'estil de les pintures mural de Yaxchilán està present, tot i el seu deteriorament i fragmentació. Des de les primeres construccions com les estructures 7, el 23, el 33, el 40, el 42 i el 44. (Web 7).

Figura 10 - Escultura decapitada de Yaxuun B'ahlam IV (752 dC - 768 dC). Imatge extreta del Web 10.

En l'interior de l'estructura 23 s'hi troba l'escultura decapitada de *Yaxuun B'ahlam IV* (752 dC - 768 dC) (Fig. 10), sobre la qual hi ha una llegenda dels lacandons que creuen que si es torna a col·locar el cap al seu lloc ocasionarà el descens dels felins celestes, anomenats *Kon*, devorant a tot ésser vivent (Web 10).

En l'article publicat el 1995 per O'kon (O'kon 1995), l'autor assegurava haver demostrat que els maies de Yaxchilán van aconseguir construir en el segle VII dC, un pont penjant de 180 metres de longitud per tal de poder creuar el riu Usumacinta.

Aquest pont estava suportat per dos estreps als extrems i dues torres intermèdies fetes de maçoneria amb nucli format per una mescla de pedres petites i d'argamassa. O'kon es va basar en estudis fotogràfics aeris que mostrarien la perfecte alineació dels seus components, així com en l'estudi dels materials de les restes que quedaven, principalment el promontori de maçoneria que sobresurt del riu només en l'època de estiatge que l'autor va identificar com una de les torres intermèdies del pont. Però no obstant, no existeix un consens sobre l'existència d'un pont, doncs els arqueòlegs expliquen les restes existents d'altres maneres, per exemple com a retens de duana en el trànsit fluvial de mercaderies o un far ja que en aquesta zona el riu fa un ampli revolt (Ramírez de Alba, Vera & Mejía 2010).

Els artesans de Yaxchilán es van especialitzar en esculpir inscripcions diverses en pedra que narren esdeveniments, conflictes bèl·lics o establiment d'aliances. Al voltant d'uns 124 textos han arribat fins avui en dia, en format de: 30 esteles, 21 altars, 59 llandes i 7 inscripcions diverses com les escales jeroglífiques (Web 7). Degut a l'èmfasi militar dels textos i escultures es veia Yaxchilán com una capital regional i un estat conqueridor de certa importància. La millor comprensió actual ens ofereix una visió diferent del lloc que ocupava la ciutat en la regió (Martin & Grube 2002, 117). La gran quantitat d'escultures de pedra realitzades supera de molt la de qualsevol altra ciutat. Les llandes van constituir la forma dominant en l'escultura de la ciutat, i la seva col·locació arquitectònica sobre els marcs de les portes va evitar la exposició prolongada als elements naturals (Miller 2009, 115).

Tot i no conèixer quasi res de les edificacions dels inicis de Yaxchilán, ja que estan enterrades sota les construccions més modernes, si es coneix la seqüència dinàstica gràcies a la supervivència de dues llistes elaborades per governants posteriors. La més antiga és un conjunt, corresponent a l'estructura 12, de quatre llandes: la 11, la 35, la 37 i la 49, datades a la meitat del segle VI. La segona llista és l'escala jeroglífica 1 creada dos-cents anys després, essent una narració més llarga i detallada, però que degut a la erosió només algunes parts poden ser llegides. No obstant, el relat dinàstic elaborat a través de la epigrafia no sempre coincideix, i encara queden espais buits que amb el registre arqueològic i futures noves investigacions poden fer canviar la història maia tal com la coneixem a dia d'avui.

9. 3. DINASTIA DE YAXCHILÁN

El llinatge més important de Yaxchilán va ser la dels *B'ahlam* o Jaguar (Fig. 11). En els quadres següents (Fig. 12 i 13), es detalla la relació entre la dinastia *B'ahlam* de Yaxchilán, la duració del regnat de cada sobirà, els títols personals, les edificacions i monuments executats a la ciutat de Yaxchilán ja siguin elaborats per ells o i surten mencionats, les aliances o les sobiranes amb d'altres assentaments, així com les ciutats rivals i els presoners capturats i executats durant les Guerres Estrella. Seguidament, s'amplia i s'explica en detall la informació dels quadres. Tota la informació per realitzar aquests quadres i la seva explicació corresponent ha estat extreta dels estudis de Calvín 2015, Castillo 2001, Martin & Grube 2002, Mathews 1975, Miller 2009, Schele 1999 i Villalobos 2008.

Figura 11 - Glif B'ahlam o Jaguar. Imatge extreta del Web 18.

Governants de la Dinastia B'ahlam			Regència	Edificacions a Yaxchilán
Fundador *	Yopaatl'Yoatl'Yat - B'ahlam o Progenitor Jaguar I	Fundador	359 dC - ? dC	?
Segon *	Itzamnaaj B'ahlam o Escudo Jaguar I	k'uhul ajaw	? dC - 378 dC	?
Tercer *	Yaxuun B'ahlam o Pájaro Jaguar I	k'uhul ajaw	378 dC - 389 dC	?
Quart *	Yax Cráneo Asta de Venado	k'uhul ajaw	389 dC - 402 dC ?	?
Cinquè *	Governant 5	k'uhul ajaw	402 dC ? - ? dC	?
Sisè *	K'inich Tatb'u Cráneo I	k'uhul ajaw	? dC - ? dC	?
Setè *	Cráneo Luna	k'uhul ajaw	≈454 dC - 467 dC	Estructura: 22, Lugar de los 4 Murciélagos
Vuitè *	Yaxuun B'ahlam o Pájaro Jaguar II	k'uhul ajaw	467 dC - ? dC	
Novè *	Joy B'ahlam o Jaguar Ojo de Nudo I	k'uhul ajaw	≈508 dC - ≈518 dC	Estela: 14 i 27 Llinda: 37
Desè *	K'inich Tatb'u Cráneo II	k'uhul ajaw	526 dC - 537 dC	Estructura: 12*
Onzè **	no ens ha arribat	?	537 dC ? - ? dC	Llinda: 11*, 20?, 22, 34, 35*, 36?, 37*, 47, 48 i 79*
Dotzè **	Joy B'ahlam o Jaguar Ojo de Nudo II	k'uhul ajaw	≈564 dC - ? dC	?
Tretzè **	no ens ha arribat	?	? dC - ? dC	?
Catorzè **	no ens ha arribat	?	? dC - 629 dC	?
Quinzè **	Yaxuun B'ahlam o Pájaro Jaguar III	k'uhul ajaw	629 dC - 669 dC	Estela: 3/33 i 6
Setzè **	Itzamnaaj B'ahlam o Escudo Jaguar II	k'uhul ajaw	681 dC - 742 dC	Estructura: 23, El Templo de la Reina (726 dC); 44 (732 dC); 41 (740 dC)
Dissetè	Yoaatl B'ahlam o Progenitor Jaguar II	k'uhul ajaw	≈749 dC - 752 dC ?	Estela: 13, 14, 15, 16?, 17, 18, 19, 20 i 23
	Yaxuun B'ahlam o Pájaro Jaguar IV	k'uhul ajaw, Éil, de los 20 cautivos; Año de Aj Uk	752 dC - 768 dC	Llinda: 4, 23, 24, 25, 26, 44, 45, 46 i 56
Divuitè **	Chel Te' Chan K'inich, Itzamnaaj B'ahlam o Escudo Jaguar III	k'uhul ajaw, Guacamayo amo de la Antorcha	769 dC - 800 dC ?	Escala Jeroglífica: 3
				Altar: 7, 12, 22
Dinovè **	Chel Te' Chan K'inich, Itzamnaaj B'ahlam o Escudo Jaguar III	k'uhul ajaw, Guacamayo amo de la Antorcha	769 dC - 800 dC ?	Estructura: 1, 2, 5, 8, 9, 10, 11, 16, 21, 22, 33, 40, 41 i 42
				Estela: 1, 3/33, 6, 9, 10, 11 (741 dC) i 35
Vintè **	K'inich Tatb'u Cráneo III	k'uhul ajaw, Guacamayo amo del Carapacho de Tortuga	≈808 dC - ? dC	Llinda: 5, 6, 7, 8, 9, 16, 21, 27 (755 dC), 28, 29, 30, 31, 33, 38, 39, 40, 50? i 59
				Escala Jeroglífica: 1*, 2, 3 i 4

Figura 12 - Quadre de la dinastia de Yaxchilán on s'hi pot observar els títols, el temps de regència i les edificacions i monuments a la ciutat.

Extret dels llistats de governants: * les llindes 11, 49, 37 i 35 de l'estructura 12 i ** l'escala jeroglífica 1.

Governants de la Dinastia B'ahlam			Regència	Aliances o sobirànies	Enemies	B'aak – Presoners o captius
Fundador *	Yopaat/Yoaat/Yat - B'ahlam o Progenitor Jaguar I		359 dC - ? dC	?	Piedras Negras	ajaw de Piedras Negras
Segon *	Itzammaaj B'ahlam o Escudo Jaguar I		? dC - 378 dC	?	?	?
Tercer *	Yaxuun B'ahlam o Pájaro Jaguar I		378 dC - 389 dC	?	?	?
Quart *	Yax Cráneo Asta de Venado		389 dC - 402 dC ?	?	?	?
Cinquè *	Governant 5		402 dC ? - ? dC	?	?	?
Sisè *	K'inich Tatb'u Cráneo I		? dC - ? dC	?	Bonampak	Pájaro Jaguar de Bonampak
Setè *	Cráneo Luna		≈454 dC - 467 dC	?	Piedras Negras	k'uhul ajaw de Piedras Negras
Vuitè *	Yaxuun B'ahlam o Pájaro Jaguar II		467 dC - ? dC	?	Piedras Negras	Yajaw te' de Piedras Negras
Novè *	Joy B'ahlam o Jaguar Ojo de Nudo I		≈508 dC - ≈518 dC	Aguateca, Seibal, Dos Pilas	Bonampak, Piedras Negras i Tikal	ajaws de Bonampak, Piedras Negras i Tikal (508 dC)
Desè *	K'inich Tatb'u Cráneo II		526 dC - 537 dC	?	Lakamtun, Bonampak, Calakmul i Tikal	ajaws de Lakamtun, Bonampak, Calakmul (537 dC) i Tikal
Onzè **	no ens ha arribat		537 dC ? - ? dC	?	?	?
Dotzè **	Joy B'ahlam o Jaguar Ojo de Nudo II		≈564 dC - ? dC	?	Lacanhá	ajaw de Lacanhá (564 dC)
Tretzè **	no ens ha arribat		? dC - ? dC	?	?	?
Catorzè **	no ens ha arribat		? dC - 629 dC	?	?	?
Quinzè **	Yaxuun B'ahlam o Pájaro Jaguar III		629 dC - 669 dC	?	Hix Witz	ajaw de Hix Witz
Setzè **	Itzammaaj B'ahlam o Escudo Jaguar II		681 dC - 742 dC	La Pasadita, El Chicozapote,	Piedras Negras, Lacanhá, Bonampak, Maan o Namaan, B'uktun, Hix Witz,	Aj Nik (681-732 dC); Aj Sak Ichy, ajaw de Maan o Namaan (689 dC); Aj K'an Ustja, ajaw de B'uktun (713 dC); Aj Popol Chay, ajaw de Lacanhá (739 dC); ajaw de Hix Witz (732 dC)
Dissetè **	Yoaat B'ahlam o Progenitor Jaguar II		≈749 dC - 752 dC ?	?	Pájaro Jaguar IV de Yaxchilán	?
Divuitè **	Yaxuun B'ahlam o Pájaro Jaguar IV		752 dC - 768 dC	La Pasadita; Laxtunich; Lacanhá i Bonampak	Yoaat B'ahlam II de Yaxchilán	Pay Lakam Chah, el sahal de Wak' Ab; Cráneo Enjoyado; l'ajaw de Kok Te',
Dinovè **	Chel Te' Chan K'inich, Itzammaaj B'ahlam III		769 dC - 800 dC ?	La Pasadita; Laxtunich; Lacanhá i Bonampak	Motul de San José, Lakamtun, Maan o Namaan, Hix Witz	(suposadament 16) ajaws de Motul de San José, Lakamtun, Namaan i Hix Witz
Vintè **	K'inich Tatb'u Cráneo III		≈808 dC - ? dC	?	Piedras Negras	Governant 7 de Piedras Negras

Figura 13 - Quadre de la dinastia de Yaxchilán on s'hi pot observar el temps de regència, les aliances o sobirànies sobre altres ciutats, les ciutats enemigues i els presoners capturats.

Extret dels llistats de governants: * les llinde 11, 49, 37 i 35 de l'estructura 12 i ** l'escala jeroglífica 1.

El fundador de la llarga dinastia que va dominar aquest regne durant tota la seva història, *Yopaat/Yoaat/Yat-B'ahlam I* o Progenitor Jaguar, va ascendir al tron el 359 dC¹ quan Yaxchilán era una ciutat menor. Tot i que no en coneixem gaire més d'aquest personatge, la seva imatge com a símbol de fundador del llinatge reial va ser utilitzat posteriorment com a símbol de reconeixement de la sobirania pels futurs governants de la ciutat. En les inscripcions normalment els governants descrits compten amb una llista complementaria, on s'hi anomenen els *ajaws*, els senyors d'altres ciutats o regnes estrangers que havien estat capturats per el propi governant. En aquest cas, el presoner de guerra que apareix amb *Yoaat B'ahlam* no posseeix un títol reial, encara que el seu nom guardaria alguns vincles amb Piedras Negras (Martin & Grube 2002, 118). La competència amb Piedras Negras per el control del riu Usumacinta, va portar a la bel·ligerància militar per part de Yaxchilán, amb el suport de Aguateca. Acaben per imposar a un governant forà de Piedras Negras a mitjans segle VIII dC. No obstant, aquest control no va durar gaire temps donant pas a acords de caràcter pacífic. Però Yaxchilán també va exercir el seu domini sobre Altar de los Sacrificios, així com Aguateca. Aquesta última, suposadament aliada militar de Yaxchilán i en associació amb Seibal i Dos Pilas, va participar en la victòria i captura sobre un dignatari de Tikal (Castillo 2001, 108). En el mapa de la figura 14 es mostren les ciutats que van tenir contacte amb Yaxchilán.

Figura 14 - Mapa de les ciutats que van tenir contacte amb Yaxchilán. Mapa base extret de Google Earth.

El segon governant de Yaxchilán, del qual en sabem molt poc, va ser Escudo Jaguar I o *Itzamnaaj B'ahlam I* (? dC - 378 dC), el nom del qual combina el cap de la divinitat celestial *Itzamnaaj*² amb el cap de jaguar llegida com *B'ahlam*. Com en el cas del governant anterior, tampoc en sabem gran cosa del tercer governant, *Yaxuun B'ahlam I*, el qual va ascendir al tron el 378 dC i va governar durant 11 anys. *Yax* Cráneo Asta de Venado, el quart governant, hauria pres possessió el 389 dC i hauria governat durant uns 13 anys. El nom del cinquè governant no ens ha arribat degut a la erosió però semblaria identificar-se també amb un cap de jaguar (Martin & Grube 2002, 118).

¹ Les datacions són en la seva majoria de Peter Mathews, el qual, fins el moment, ha produït l'anàlisi més extens de les inscripcions de Yaxchilán: Mathews 1975 citat per Martin & Grube 2002.

² Segons la tesis de Ricardo Gómez, els últims estudis epigràfics demostrarien que el signe abans llegit com *Itzamnaaj* s'hauria de llegir com *Kokaaj*, que vol dir Luciérnaga, és a dir, cuca de llum (Gómez 2015).

El seu successor, *K'inich Tatb'u* Cráneo I, és el primer de tres dels governants que compartiren el mateix nom. D'aquest governant en coneixem el seu presoner de guerra, que alhora és el primer amb rang reial, *Yaxuun B'ahlam*, provinent de Bonampak. Com en el cas de *Yoaat B'ahlam*, aquí s'interpreta una rivalitat amb Bonampak. El setè rei, Cráneo Luna, va arribar al poder el 454 dC³, el qual va edificar l'estructura 22, també anomenada Lugar de los Cuatro Murciélagos. El nom Cráneo Luna, més que una referència a la lluna és un lletrejat d'una paraula poc coneguda, representada amb un propulsor, una arma que els maies anomenaven *hul'che* i els asteques *atlAtl*. Durant el seu regnat es va emprendre una guerra contra Piedras Negras, el governant de la qual, va ser capturat (Martin & Grube 2002, 118-119).

Entorn el 467 dC, *Yaxuun B'ahlam* o Pájaro Jaguar II esdevé el vuitè governant. Se l'hi atribueix la captura d'un *yajaw te'*, literalment Señor del Arbol i que s'interpreta com a senyor del llinatge, del bàndol rival durant els conflictes amb Piedras Negras (Martin & Grube 2002, 119). El novè governant de Yaxchilán va ser Jaguar Ojo de Nudo I, llegit com *Joy B'ahlam* i literalment Jaguar Amarrado, hauria estat un líder fort segons podem deduir de les seves captures de nobles provinents de Bonampak, Piedras Negras i fins hi tot, en el 508 dC, de la gran Tikal, però va acabar morint durant l'últim conflicte que va participar contra Piedras Negras. El 526 dC, *K'inich Tatb'u* Cráneo II, va assumir el poder de Yaxchilán, i entre els seus captius es nombren els *ajaws* de Lakamtuun, Bonampak, i el 537 dC de Calakmul. Significatiu també és el fet que només van datar les captures de *ajaws* importants com les de les potents Calakmul i Tikal. Va ser qui ordenà elaborar una magnífica sèrie de llinades, un de les quals és un dels llistats de governants que ens ha servit per comprendre millor el període inicial. Suposadament, aquest augment puntual dels recomptes del llinatge reial i les glòries passades són reaccions a adversitats, el motiu del qual deuria haver estat la captura de Jaguar Ojo de Nudo I (Martin & Grube 2002, 119-120).

Dels quatre governants que tenim constància que exercien el càrrec entre el 537 dC i el 629 dC, només podem identificar clarament a Jaguar Ojo de Nudo II, que va capturar un *ajaw* de Lacanhá el 564 dC (Martin & Grube 2002, 120-121).

El següent governant de Yaxchilán, *Yaxuun B'ahlam* o Pájaro Jaguar III, conegut només a través de mencions retrospectives en els monuments esculpits després de la seva mort. Va ascendir al tron el 629 dC i va governar durant uns 40 anys. Se'l distingeix fàcilment dels seus homònims per el títol de *aj waktuun*, El de la Seis Piedra, i el seu epítet particular com a capturador Amo de *Chakjal Te'*. En un text se'l descriu com el quinze de la línia fundada per *Yoaat B'ahlam*. Del seu regnat només coneixem la captura d'un *ajaw* de Hix Witz⁴. La necessitat de recrear, o simplement inventar, un registre públic per a *Yaxuun B'ahlam* III, només emfatitza el caràcter de ruptura en la història de Yaxchilán. Alguns autors han suggerit que aquesta història perduda de Yaxchilán seria el resultat d'un llarg període de subordinació a Piedras Negras. Tot i així, tampoc podem descartar el paper que van tenir Palenque i Toniná alhora de dominar l'Usumacinta durant els anys que Yaxchilán va desaparèixer de l'escena (Martin & Grube 2002, 122-123).

Itzamnaaj B'ahlam o Escudo Jaguar II (681 dC – 742 dC), va ascendir el 681 dC i va regnar durant 60 anys. La magnífica sèrie d'estructures que va encarregar, ricament ornamentats amb llinades, esglaons inscrits i esteles, són testimoni del seu impacte en la ciutat. L'estructura 44, és el monument commemoratiu de guerra de *Itzamnaaj B'ahlam* II, dedicat entorn el 732 dC L'estructura posseeix el luxe i les dimensions majestuoses

³ Primera data considerada sòlida en la cronologia de Yaxchilán (Martin & Grube 2002).

⁴ Ciutat coneguda com Colina del Jaguar, identificada recentment per David Stuart com la regió al voltant de Pajalal i Zapote Bobal cap a l'est de Yaxchilán. (Martin & Grube 2002, 122-123).

dels governants del Clàssic, valuós com a signe del propi ressorgiment de Yaxchilán a la regió. Els textos que el configuren descriuen la seqüència de les seves captures. Començant per la captura inaugural de regnat d'*Aj Nik*, entre el 681 dC i el 732 dC, un *ajaw* menor de Maan o Namaan. L'epítet *Amo* de *Aj Nik* va ser incorporat al seu nom, i es repeteix en 32 ocasions. Després de la captura d'*Aj Sak Ichiy* el 689 dC salta fins el 713 dC amb la captura d'*Aj K'an Usja*, *ajaw* de *B'uktuun*, enclavament desconegut encara. Els dos conflictes restants es relacionen amb esdeveniments del passat: la captura el 739 dC del *ajaw* de Lacanhá, *Aj Popol Chay*, es compara amb la campanya de Jaguar Ojo de Nudo II contra el mateix regne 164 anys abans; i la captura el 732 dC del *ajaw* de Hix Witz es compara amb el triomf del seu pare *Yaxuun B'ahlam* III, 85 anys abans. Per altra banda, la derrota a mans de Piedras Negras el 726 dC es va ometre dels registres. Aquestes guerres s'inscriuen en un escenari complex i dinàmic de jerarquia política en la regió del Usumacinta, que està lluny de ser comprés. El domini de *Itzamnaaj B'ahlam* II comprenia l'accidentat reducte de La Pasadita, la possessió més important de Yaxchilán en la riba nord, i l'enclavament de El Chicozapote, a només 14 quilometres d'El Cayo, satèl·lit de Piedras Negras. Durant certs períodes també sembla haver dominat les ciutats properes de Lacanhá i Bonampak. Aquesta àrea estava sota el domini o la influència política de Toniná en torn el 715 dC, encara que cap el 726 dC aquest paper havia estat assumit per *Sak Tz'i'*, coneguda com Perro Blanco (Martin & Grube 2002, 122-123).

La reina principal de *Itzamnaaj B'ahlam* II, la Senyora *K'ab'al Xook*, gaudia d'un rang excepcional a la ciutat. El 726 dC, l'estructura 23 va ser dedicada a ella i conté alguns exemples espectaculars de les inscripcions maies en pedra. Les llindes 24, 25 i 26 (Fig. 15) de les entrades de l'estructura 23 es combinen per presentar un missatge polític. En el revestiment exterior de les llindes, dirigits al públic, estava composada només per text, on s'hi podia llegir que l'estructura estava consagrada el 26 de juny de 726 dC. Ara bé, observant-les per la cara inferior, hi ha una sèrie d'escenes narratives on s'hi pot observar a la Senyora *K'ab'al Xook* fent tres rituals de sagnat (Schele 1999, 353).

Figura 15 – Llindes 24, 25 i 26 de l'estructura 23 de Yaxchilán. Imatge extreta del Web 22.

En la llinda 24, datat del 709 dC, la Senyora *K'ab'al Xook* estira d'una corda d'espines pel forat de la seva pròpia llengua, a la vegada que recull la seva pròpia sang en un paper col·locat en una cistella als seus peus, mentre el rei il·lumina l'estància amb una torxa o llança ardent. En el llinda 25, la reina celebra l'ascensió del seu marit a través del conjur d'una visió: un guerrer emmascarat com *Tlàloc*, déu de la pluja,

emergeix de les mandíbules d'un animal meitat serp i meitat centpeus, d'estil teotihuacà. En el text es descriu aquesta figura com el déu patró de la ciutat anomenat *Aj K'ak O'Chaak*, encara que segurament el guerrer és una manifestació del rei com a defensor de la ciutat. En el llibre 26, datada el 724 dC, ella ofereix un casc de jaguar al rei, executant un ritual poc clar fins el moment. Essent de les primeres estructures ordenades construir per *Itzamnaaj B'ahlam* II es considera que les principals prioritats, com la renovació dels rituals apropiats i la comunió amb els déus tutelars per mitjà de sagnies i del trànsit. Com en qualsevol altre lloc, la fundació, o com en aquest cas, la refundació s'associa amb imatges provinents de la influència de Teotihuacan, i la fabulosa serp semi esquelètica de disseny teotihuacà com la del llibre 25 (Martin & Grube 2002, 124-126). Aquesta es pot interpretar com una seqüència on primer es perfora la llengua, després es materialitza la Serp de Visió i l'esperit de l'avantpassat *Yoaat B'ahlam*, i finalment ajudant al seu marit a equipar-se per a la batalla, però des d'una altra punt de vista polític, ens mostraria un mateix ritual de sagnia en tres ocasions diferents: durant l'ascens al tro, al naixement de l'hereu *Yaxuun B'ahlam* IV (752 dC - 768 dC) i en la consagració del temple (Schele 1999, 353). Segons les interpretacions de Schele (Schele 1999), el fet que es representés a la Senyora *K'ab'al Xook* fent els rituals de sagnat en comptes d'ell mateix o de la seva esposa en aquell moment i mare de l'hereu, la Senyora *Ik-Cráneo*, mostra clarament la intenció de *Itzamnaaj B'ahlam* II per enfortir les aliances locals, tot i que *Ik-Cráneo* era Senyora *ajaw* de Calakmul. (Martin & Grube 2002, 124-126). Això demostraria que *Itzamnaaj B'ahlam* II va donar prioritat a la política interior, enfortint les aliances locals per mantenir la pau al seu regne, en contra de la política exterior, deixant en segon terme les aliances estrangeres i la lluita amb els altres grans regnes maies. Aquesta interpretació es veuria reforçada pel lapse de 10 anys entre la mort a l'avançada edat de 92 anys de *Itzamnaaj B'ahlam* II i l'ascens al tron de *Yaxuun B'ahlam* IV el 752 dC, que hauria hagut de vèncer els contrincants hereus de les famílies locals importants, i pel fet que en les construccions i monuments posteriors, *Yaxuun B'ahlam* IV vol fer reconèixer públicament la posició de la seva mare *Ik-Cráneo* i equiparar-la a la de la Senyora *K'ab'al Xook*. (Schele 1999, 358-359). També podria ser-ne una prova d'aquesta dècada inestable la inscripció trobada en el Tauler 3 de Piedras Negras, on si fa referència a un *k'uhul ajaw* de Yaxchilán, anomenat *Yoaat B'ahlam* II, que va presenciar la celebració del *K'atun*-aniversari del regat del quart Governant de Piedras Negras, el 749 dC La presència d'aquest governant de Yaxchilán a Piedras Negras i no pas a la pròpia Yaxchilán podria suggerir que en cas d'haver regnat a la ciutat, va ser exclòs dels registres posteriorment (Martin & Grube 2002, 127).

Yaxuun B'ahlam o Pájaro Jaguar IV (752 dC - 768 dC) va demostrar ser un dels governants més enèrgics del Període Clàssic. Amb els títols preferits de Éi de los 20 cautivos i Amo de *Aj Uk*, va acumular un immens capital a partir de víctimes menors, i la reputació de Yaxchilán com un estat conqueridor només reflexa la seva intencionalitat propagandística. Els rituals fonamentals per a la proclamació de *Yaxuun B'ahlam* IV van ser dos: L'estela 11 per la cara anterior (Fig. 16) mostra una cerimònia de dansa conduïda per el seu pare el 741 dC, un any abans de la seva mort, en la que intercanvien "bastons alats", és a dir, estendards de tela; la segona és l'estela 35 (Fig. 17) de l'estructura 21, on apareix la Senyora *Ik-Cráneo*, mare de *Yaxuun*

Figura 16 – Cara anterior de l'estela 11 de Yaxchilán. Imatge extreta del Web 12.

B'ahlam IV, realitzant un auto sacrifici⁵, recreant el sacrifici de la Senyora *K'ab'al Xook* executat 30 anys abans, que formaria part del ritual de sagnia que van protagonitzar juntament amb la Senyora *Ik* Cráneo, el mateix *Yaxuun B'ahlam* IV i la seva esposa Senyora Gran Cráneo. Alhora, *Yaxuun B'ahlam* IV va jugar un paper molt important en les dues històries dinàstiques de Yaxchilán, al reubicar les llindes amb la llista dels governants del Clàssic Inicial en una nova estructura, i creant la seva pròpia versió, molt més extensa, a l'escala jeroglífica 1. Com varis dels governants maies, la seva imatge estava lligada a la figura de guerrer indomable. (Martin & Grube 2002, 128-133).

Chel Te' Chan K'inich va heretar el tron del seu pare *Yaxuun B'ahlam* IV (752 dC - 768 dC), adoptant el nom reial de *Itzamnaaj B'ahlam* III (769 dC - 800 dC ?), dades recollides en la llinda 58, tot i que amb freqüència també serà identificat com Guacamayo Amo de la Antorcha. Tot i que durant el seu regnat es van fer monuments refinats com l'estela 7, hi va haver una disminució de la producció com també de l'edificació de les grans construccions, com podem veure en l'estructura 20 (Fig. 18). Aquests fets contrasten amb el regnat del seu pare, ja que el seu va durar el doble però amb menys producció monumental. El document més interessant a nivell històric és l'escala jeroglífica 5, amb 182 glifs on s'hi descriu la seqüència de les 15 captures fins al 800 dC, tot i que se l'hi atribueixen 16, on hi trobem ajaws de Motul de San José,

Figura 17 - Estructura 20 de Yaxchilán, abans de la caiguda d'un arbre. Imatge extreta del Web 13.

Figura 18 - Estela 35 de Yaxchilán. Imatge extreta de: Web 12.

Lakamtuun, Maan o Namaan i Hix Witz. El seu principal suport va venir del seu oncle Gran Cráneo, representat en les llindes 14 i 58, amb el títol d'*Ah wuk b'aak*, É l de los Siete Cautivos, suggereix que va ser un militar de rellevància clau en un regnat que sembla haver-se basat en la lluita. (Martin & Grube 2002, 134-135).

Itzamnaaj B'ahlam III va heretar les possessions del seu pare, incloent la sobirania sobre: *Tiloom*, el *sahal* de La

Pasadita i Laxtunich, enclavament encara no identificat. Va produir dos taulers: un mostra el governant amb un *sahal* local en el 773d.C. i l'altre mostra *Aj Chak Maax*, lloctinent provincial, oferint tres presoners al governant al 783 dC i el control sobre Lacanhá i Bonampak. Una senyora de la reialesa de Yaxchilán, germana possiblement de *Itzamnaaj B'ahlam* III, es va casar amb el governant *yajaw Chan Muwaa*, Señor del Halcón del Cielo, patró dels famosos murals de Bonampak (Fig. 19). En el mural de la

⁵ Pràctica habitual entre l'alta jerarquia maia, on els governants i sacerdots masculins es perforaven el penis i les governants i sacerdotesses femenines la llengua, recollien la sang i la cremaven perquè arribés fins als déus (Web 7).

cambra 2, en la paret nord, hi veiem la victòria de *Itzamnaaj B'ahlam* III de Yaxchilán i *Chan Muwaa* de Bonampak (Martin & Grube 2002, 134-135).

Figura 19 - Mural de la paret nord de la cambra 2 de Bonampak. Imatge extreta del Web 14.

Itzamnaaj B'ahlam III apareix també en una llinda de Bonampak presidint l'ascensió del nou governant a Bonampak el 790 dC. En la llinda 2 de Bonampak, hi torna a aparèixer capturant un vassall del governant de Bonampak, *Yete K'inich*. (Martin & Grube 2002, 134-135).

Poc després del 800 dC, el regnat de *Itzamnaaj B'ahlam* III va donar pas al del seu fill, *K'inich Tatb'u* Cráneo III. El seu llegat es restringeix a un conjunt de llandes dins del petit temple 3. A través de la llinda 10, últim monument datat de Yaxchilán i purament textual, podem interpretar que la riquesa i el poder acumulats a inicis de segle VIII dC no va poder-se mantenir durant molt temps. En la llinda 10 s'hi enumeren nombroses batalles i proclames de victòries a inicis segle IX, incloent la possible derrota de Piedras Negras (Martin & Grube 2002, 135-137).

Quan *Yaxuun B'ahlam* IV (752 dC - 768 dC) va adoptar noves formes de govern, acceptant més col·laboracions, va donar lloc a una explosió visual on compartia l'homenatge públic amb els seus lloctinents, però alhora va començar a minvar el poder reial. A aquest fet s'hi podria interpretar en la maldestra disposició del text que suggereix que el escultor havia d'anar afegint informació addicional a mesurar que va arribant a la cantonada inferior dreta de la llinda, sense tenir en consideració el tipus de configuració ben planejada del segle anterior (Miller 2009, 120). El seu estil és tant anòmal que els primers investigadors van pensar que era una construcció arcaica i una de les primeres construccions de la ciutat, i no pas l'últim. En la narrativa bèl·lica del temple 3, *K'inich Tatb'u* Cráneo III porta l'epítet de guerra Guacamayo Amo del Carapacho de Tortuga, i dirigeix els últims esdeveniments de Guerra Estrella i captura del Clàssic. En el passatge final de la inscripció, l'últim governant de Piedras Negras, el Governant 7, es anomena com a *b'aak* o captiu, evidència d'un últim xoc entre aquests vells enemics. (Martin & Grube 2002, 135-137).

10. INFLUÈNCIA TEOTIHUACANA

Els maies mai van estar totalment aïllats del desenvolupament del centre de Mèxic, que aleshores estava dominat per la gran metròpolis de Teotihuacan. Poques zones de tota Mesomèrica, o potser cap, van salvar-se del seu influx cultural, polític i econòmic com tampoc del seu estil distintiu artístic i arquitectònic caracteritzat per línies rectes (Martin & Grube 2002, 8-9). Encara no es compren del tot l'abast de la influència teotihuacana, si bé és inqüestionable la seva presència a la zona. Per exemple, quan en un glif emblema s'anteposava el prefix *ochk'in*, és a dir, oest, es creu que s'al·legava una legitimitat provinent de Teotihuacan, el paper del qual en la zona maia no ha estat aclarit del tot (Martin & Grube 2002, 17).

La influència teotihuacana en la zona maia s'observa, també, amb les navalles prismàtiques o puntes de projectil d'obsidiana verda procedents de l'àrea de l'altiplà central de Mèxic. En els treballs de De Brasdefer (De Brasdefer 2003), i de Hermes, Wieslaw i Zoila (Hermes, Wieslaw & Zoila 2006, 984) arriben a la mateixa conclusió que les navalles prismàtiques o puntes de projectil d'obsidiana verda procedents de l'altiplà, concretament de les mines de Mal País o de la Sierra de Pachuca, és una clara evidència de la influència teotihuacana en la zona maia. Ara bé, els mateixos autors suggereixen que algunes d'aquestes navalles podrien estar elaborades per els propis maies i extreïdes de nuclis d'obsidiana verda provinents de l'Altiplà, però per contra, les puntes de projectil haurien estat importades. (De Brasdefer 2003, 48).

La cultura teotihuacana va influir tant en els pobles de la península del Yucatán com a la resta de la zona maia com a les zones ocupades pels actuals països de Guatemala, El Salvador, Hondures i Belize, inclús fins a Costa Rica. En aquests territoris s'han trobat escultures de pedra amb personatges propis de la cultura teotihuacana, deïtats de fang o pintura mural, recipients ceràmics autènticament teotihuacanes o elaborades localment amb formes teotihuacanes, frisos estucats, elements arquitectònics i obsidiana verda treballada. Els teotihuacans presenten la màxima influència en l'àrea maia en l'escultura, la ceràmica i l'arquitectura, a través del comerç i de la guerra (De Brasdefer 2003, 45). Una mostra d'aquesta influència en l'art maia la trobem en alguns trets característics de la figura que emergeix de la Serp de Visió de la llinda 25 de Yaxchilán, com la possible representació del déu Tlàloc i la representació de l'estil del casc, la llança i l'escut (Fig. 20). Tot i no tenir constància de la participació directa de Teotihuacan, podria ser possible que la seva presència hagués exacerbant les tensions polítiques en la zona maia. Però, tot i que haguessin introduït noves idees polítiques i militars, no hem d'entendre aquests fet com una introducció del militarisme a l'àrea maia. El conflicte ja era present des de feia segles, i no és menys significatiu, que els indicis més antics de guerra a gran escala de tota Mesomèrica s'hagin trobat en terres maies, concretament en les fortificacions de la ciutat de Becan (Webster 1989, 395).

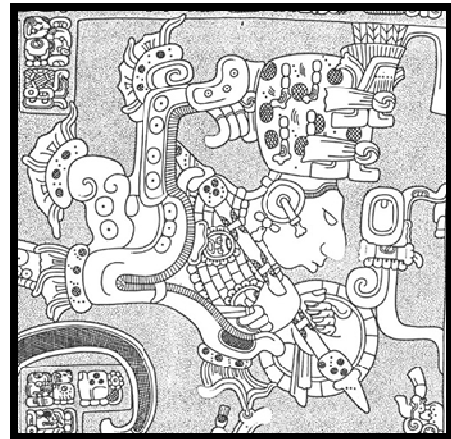

Figura 20 - Detall de la figura que emergeix de la Serp de Visió de la llinda 25 de Yaxchilán. Imatge base extreta del Web 12.

La zona sud va quedar estretament lligada a la sort de l'antic i pròsper centre comercial de Kaminaljuyú, el qual va seguir els canons arquitectònics de les construccions cerimonials de Teotihuacan, i on les hipòtesis dels arqueòlegs arriben a considerar una suposada conquesta i transformació en un enclavament de domini teotihuacà. També és evident la influència teotihuacana en la zona central, però segueixen sense tenir una interpretació clara. La reproducció dels clàssics taulers i talussos de Teotihuacan a la poderosa Tikal, o la representació en l'estela 31 (Fig. 21) de Tikal de dos dels seus sobirans amb vestits i divises teotihuacans escortats per guerrers armats a l'estil de l'Altiplà, o la introducció del culte a Quetzalcoalt, o la ceràmica teotihuacana o la coneguda obsidiana verda procedent de l'Altiplà, es tornen a fer presents com les característiques d'aquesta influència. (López Austin & López Luján 1996, 139).

En general, les xarxes d'aliances polítiques, connexions econòmiques i obligacions socials venien derivades possiblement del parentesc. De vegades, aquestes aliances s'estenien a entitats polítiques fora de l'àmbit maia, com en el cas de les aliances de Tikal amb la ciutat de Teotihuacan durant els segles IV i V dC, potser a través de Kaminaljuyú, colònia teotihuacana. La dinastia governant s'identificava amb els estrangers, rodejant-se dels emblemes i objectes d'estil teotihuacà, tant retrats i esteles com en tombes, però també existeixen evidències de que aquestes relacions no sempre van ser pacífiques (Carmack 1994, 91). A Tikal es va descobrir un monument de pedra (Fig. 22) on la seva forma recorda les marques del camp del joc de pilota adornades amb plomes, típiques de la regió central de Mèxic. En el text d'aquest monument es commemorava l'arribada de *Siyaj K'ak'*, és a dir, Nace el

Figura 22 – Marcador de Tikal on es commemora l'arribada de Nace el Fuego l'any 378 dC. Imatge extreta del Web 21.

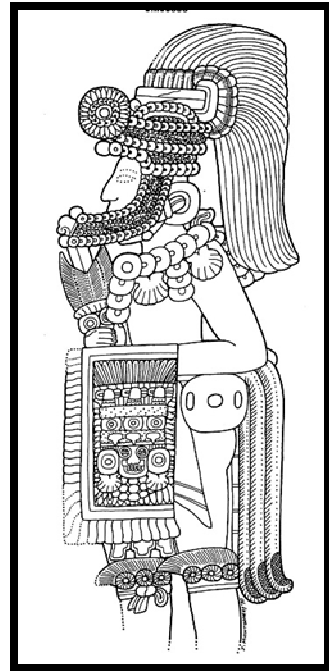

Figura 21- Detall de la cara dreta de l'estela 31 de Tikal (≈378 dC) on s'observa a Siyaj Chan K'awiil vestit a l'estil teotihuacà amb casc xapat, atlatl i un escut quadrat amb imatges de Tlàloc, déu de la pluja de Teotihuacan. Imatge extreta del Web 19.

Fuego l'any 378 dC. Enviat d'un enigmàtic governant anomenat *Atlatl Cauac* (≈364 – 439 dC), és a dir, Búho Lanzadardos, els quals van instituir una nova dinastia governant a la ciutat de Tikal.

Però no només la influència teotihuacana va tenir presència entre els maies, ja que durant el Post Clàssic els tolteques, els puntunes i els itzàs també van entrar en aquesta àrea. Cal recordar, que els maies van tenir influència fora de la seva àrea, com en el cas de Cacaxtla amb el contingut, en el color i el significat de les seves pintures murals, en escultures i en elements arquitectònics (De Brasdefer 2003, 49).

11. GUERRA MAIA

Tot i l'indubtable presència de la guerra entre els maies del Clàssic, no és fàcil de demostrar arqueològicament. Les evidències potencialment útils per a la guerra presents en el registre arqueològic inclouen les inscripcions, la iconografia, les armes, les fortificacions, la paleopatologia, els incidents de destrucció violenta o els abandonaments (Aoyama 2006, 27). Desafortunadament, els textos referents a la guerra no són del tot explícits sobre els motius de la guerra, ni de la seva naturalesa (Stuart, 1993).

Les recents investigacions arqueològiques i epigràfiques han fet canviar el punt de vista sobre els antics estats maies del Clàssic. Els maies van ser interpretats com a sacerdots amants de la pau (Stephens 1841), adoradors del temps i de l'astronomia, però ara són coneguts per haver estat una de les civilitzacions més bel·ligerants del Nou Món (Demarest *et alii*, 1991, 226).

La guerra no va ser un fenomen esporàdic, tal com creient els idealistes del món maia. L'antropologia física ha descobert sacrificis i mutilacions en les imatges escultòriques i pictogràfiques on es mostren batalles i un tracte cruel als vençuts, el textos narren enfrontaments, conquestes, triomfs dels grans senyors, i l'arqueologia descobreix rases i parapets al voltant de ciutats, com per exemple els casos de Becan, o els trobats entre Tikal i la seva veïna Uaxactun (López Austin & López Luján 1996, 142).

Alguns teòrics han defensat que la guerra és un important component en els processos evolutius generals que van portar a la formació de les societats complexes, i per tant, en el desenvolupament dels estats maies, a través de conquestes o simplement contribuent a finançar el poder de l'aristocràcia. Encara existeix un gran desacord sobre la naturalesa, l'escala i la història de les activitats guerreres en el món maia, degut a que les evidències en el registre arqueològic i les referències sobre la guerra en els textos jeroglífics són difícils d'interpretar (Carmack 1994, 76).

La guerra i el militarisme han de ser considerats en un context de canvi cultural molt dinàmic. La importància de la guerra augmenta ràpidament després de la formació d'institucions de tipus estatal (Padden 1967), però si bé és possible que els aspectes més espectaculars del militarisme apareixen després de l'establiment de l'Estat, no podem menystenir el paper de la guerra en el procés formatiu (Webster 1989, 367).

El triomf en la guerra sempre ha estat un vehicle de mobilitat social per ascendir dins la pròpia societat. Els cabdills d'un determinat poble poden adquirir un considerable prestigi personal en relació amb les seves habilitats com a dirigents guerrers. El càrrecs o papers militars poden ser trampolins per a l'acumulació diferencial de riquesa personal en terra o botí, i que a la vegada, es poden invertir en relacions de clientelisme augmentades per la influència política i econòmica. Bàsicament, el triomf d'un individu en la direcció militar el converteix en un recurs valuós, que ha de ser recompensat amb prestigi i favors econòmics. Amb el temps, el suport envers els dirigents militars pot ser acceptat per la totalitat del grup, acabant per institucionalitzar l'estratificació social (Webster 1989, 382). La diferenciació d'estatus relacionada amb la guerra és més present través del conflicte intern, com a punt de partida per continuar augmentant la glòria pròpia amb el conflicte exterior, dirigit a regions veïnes (Webster 1989, 389).

En els estudis realitzats, els diferents autors discuteixen el paper de la guerra en el sorgiment i la caiguda de la civilització maia. Aquestes teories s'exposen en els següents paràgrafs.

Una de les teories, proposada per Webster (Webster 1975 i 1976), Sanders (Sanders 1977) i Ball (Ball 1977), entre altres, té les seves arrels en teories generals de pressions i circumscripcions demogràfiques desenvolupades originalment per etnògrafs com Carneiro (Carneiro 1961 i 1970) i Vayda (Vayda 1969, 1976 i 1980), i que es basen en gran part en els descobriments d'un petit nombre de centres fortificats. La teoria proposa que l'inici dels estats maies van ser el resultat d'un sorgiment gradual de governants militars, els quals combatien per el dret a la terra més fèrtil. Aquesta competència els va portar a incrementar l'estratificació social i la concentració de poder, per finalment sorgir com un estat autoritari (Demarest, Houston & Johnston 1991, 227). Aquestes interpretacions però, són declinades per Demarest, Houston i Johnston (Demarest *et alii* 1991), que creuen que la interpretació del sistema de guerra maia d'una naturalesa desenfrenada i territorial vindria derivada d'una petita mostra d'assentaments fortificats, i que una revisió extensiva d'aquests posats sobre mapa, indica que només un petit percentatge dels enclavaments van ser fortificats o localitzats en posicions defensives. La gran majoria dels centres maies mostren patrons residencials dispersos en localitats obertes, no defensives (Demarest *et alii* 1991, 227).

Segons el treball de Demarest (Demarest 1978), l'argument d'un extens codi d'ètica i regles de compromís hauria d'haver delimitat l'efecte destructiu i desestabilitzador del sistema de guerra maia. Per exemple, els atacs a temples o residències domèstiques deurién haver estat prohibits, amb la major part del conflicte canalitzat cap a atacs més restringits i ritualitzats. Aquests límits podrien explicar els contactes extensius i pacífics entre els centres maies, a través del comerç continu, els matrimonis i les aliances entre les elits, els cànons estilístics i la ideologia. Tots aquests contactes alhora podrien explicar l'escassetat de fortificacions (Demarest *et alii* 1991, 227). Els descobriments i desxiframents dels jeroglífics maies, permeten alhora llegir molts textos relacionats directament amb la guerra. Gràcies a això, alguns autors com Linda Schele (Schele 1984) i Freidel (Freidel 1986) han pogut confirmar el concepte d'ètica de situació o codi de conducta per a la guerra. Els desxiframents i les interpretacions iconogràfiques de Schele, Freidel, juntament amb els de Stuart (Stuart 1985) i Miller (Miller 1986), suggereixen que el principal objectiu de la guerra va ser la captura concreta d'individus de rang elevat per al sacrifici (Demarest *et alii* 1991, 227). Freidel, a descrit el conflicte maia com a una "pau a través de la guerra" (Freidel 1986). Dit autor argumenta que els sistemes altament ritualitzats de la guerra maia servien com a un mecanisme per mantenir un equilibri entre les anomenades entitats polítiques duals, és a dir, d'estatus similar. Segons Freidel, el culte dels maies a la guerra va definir i canalitzar les relacions i conflictes amb un impacte destructiu mínim i va reforçar el sistema de ciutats-estat mentre es mantenien els límits polítics. Per aquests motius la guerra era una eina per reforçar les relacions estructurals entre les ciutats-estat i els seus efectes van ser minimitzats per xarxes d'interacció pacífica, exemplificades amb casaments reials, sistemes d'intercanvi i un sistema ideològic compartit (Demarest *et alii* 1991, 228).

Segons Webster caldria reconsiderar si la guerra no podria haver estat un factor important en l'evolució de la societat maia des dels seus inicis, i no només un símptoma de la seva dissolució en la última part del Clàssic Final (Webster 1989, 368). El conflicte estimula la organització com a resposta d'adaptació, és a dir, un grup organitzat és un grup més competitiu, i les pressions per organitzar-se per a la guerra podrien haver tingut potencial evolutiu en molts nivells polítics (Webster 1989, 381). Amb una població dispersada per el territori, una de les possibles funcions de les ciutats reial-rituals / palau-cort, de les quals Webster prefereix anomenar-les com a centres organitzatius, seria la presa de decisions en grup sobre política i administració. Així doncs, serien decisions relacionades amb la distribució dels recursos, la organització

ritual i els problemes de manteniment de les fronteres o la coordinació en condicions de conflicte (Webster 1989, 386-387).

Per a Chase i Chase (Chase & Chase 2000) la guerra entre els maies es duia a terme en zones remotes, sovint, per raons econòmiques. Entre diverses causes estaven la disputa de les terres més fèrtils, l'accés als recursos com la sal, així com el desig d'obtenir presoners. Aquests últims per destinar-los al sacrifici i/o a la seva venda com a esclaus. A través de l'exemple de Caracol, suggereix que la guerra tenia com a propòsit la destrucció. La derrota de Naranjo va anar seguida de l'auge en la construcció, l'augment de població i de prosperitat de Caracol. Creu que part d'aquest creixement hauria estat possible degut l'augment de mà d'obra procedent de la regió derrotada (Navarro 2008, 116).

En l'art de les Terres Baixes del Sud són nombroses i significatives les representacions escultòriques i murals sobre la guerra. A diferència dels centres del Post-Clàssic de Mèxic, les representacions quasi mai inclouen escenes d'incendis de temples o cases, no obstant els vestits, l'equipament i l'armament són elaborats, ritualitzats i poc pràctics quan es comparen amb d'altres avituallaments del mateix període en qualsevol altra part de Mesomèrica (Demarest *et alii* 1991, 227).

Patrick Culbert (Culbert 2000) per la seva banda, considera que la guerra maia va servir per a diversos fins i en destaca dos funcions: les cerimonials i les legitimadores. Els presoners eren capturats i sacrificats, i els sacrificis eren marcats per importants rituals que en ocasions eren part indispensable de circumstàncies rellevants, com l'ascens al tron d'un governant. És innegable, segons l'autor, que la guerra alhora també va tenir finalitats polítiques (Navarro 2008, 116).

Segons Joyce Marcus (Marcus 2000) la guerra va ser un element important en la formació dels estats de Mesomèrica, no únicament un instrument de destrucció. La guerra va facilitar el tribut de mercaderies i va representar una estratègia important per mantenir la jerarquia dels nobles. L'autora senyala que la principal funció de la guerra entre els maies era la cerca de béns, poder, terra i esclaus. En aquest sentit, desestima els mites sobre la guerra entre els maies com l'ús exclusiu per a la captura de víctimes per al sacrifici; la insignificant pèrdua de vides durant els combats; les ciutats maies no tenien ni necessitaves estructures defensives; restricció de la guerra en el període Clàssic Final (600dC – 900dC); i per últim, la idea de que les conseqüències de la guerra no tenien major importància en l'evolució de la societat (Navarro 2008, 116), quan s'ha vist que és tot el contrari.

Las reinterpretacions recents de Mary Miller (Miller 1986) sobre els coneguts murals de Bonampak emfatitzen la majoria de característiques del sistema de guerra maia i presenten les guerres com a fets sagnants, acabant en tortures i sacrificis, però no necessàriament en increment de territori. De manera similar, les últimes excavacions en jaciments com Copán, han demostrat que la derrota i decapitació d'un governant d'aquesta ciutat no va portar a la conquesta d'aquell estat maia, sinó paradoxalment a un període de desenvolupament (Demarest *et alii* 1991, 227). Aquest patró per al sistema de guerra maia durant el Clàssic, es veu reforçat per les darreres evidències jeroglífiques que indiquen que la conquesta i la unificació territorial va ser poc freqüent entre els maies del Clàssic de les Terres Baixes del Sud. La política base maia era la ciutat-estat, i encara que podien governar sobre petits centres satèl·lits més petits, en cap moment van adquirir grans dimensions. Per suposat, l'expansió i la conquesta d'assentaments rivals era una realitat, però aquest increment de territori continuava sent reduït. La guerra era evident en les fluctuacions de les mides dels estats, però mai va conduir cap la unificació de grans regions (Demarest 1978 i 1992, Houston 1987). Justament és aquesta falta d'expansió territorial la que amb més freqüència nega els models de la

guerra maia amb grans efectes en la extensió demogràfica i territorial (Demarest *et alii* 1991, 227). Els epigrafistes i els arqueòlegs debaten aquest argument, concloent que la nova informació jeroglífica deixa pocs dubtes respecte a la petita mida i a l'estabilitat territorial dels estats maies del Clàssic (Riese 1984, Mathews 1985). De fet, autors com Peter Mathews ja han aconseguit establir les fronteres de cadascun dels estats maies (Mathews 1985).

Tradicionalment, la guerra entre els maies ha estat entesa com un seguit de ràtzies a petita escala per tal, sobretot, de capturar d'esclaus o víctimes pels sacrificis. Degut a les petites dimensions de les unitats polítiques locals, així com dels problemes logístics, el model bàsic de conflicte era segurament la ràtzia, encara que ocasionalment hi haurien hagut majors enfrontaments, més formals i ritualitzats. Les ràtzies realitzades de forma més o menys constant serveixen per delimitar grups socials, reforçant així les distincions nosaltres/ells fonamentals per el conflicte intergrup al organitzat, com també per mantenir fronteres o per augmentar els espais per a la població (Webster 1989, 390). La creixent quantitat de dades iconogràfiques, com les procedents dels murals de Bonampak i dels nombrosos monuments elaborats a Yaxchilán, Tikal o Calakmul entre d'altres, suggereixen que la guerra era un aspecte important dins l'estructuració política durant bona part del Clàssic Final. Els estudis de Proskouriakoff (Proskouriakoff 1961 i 1963) de les inscripcions de Piedras Negras i Yaxchilán indiquen que durant el segle VIII dC, les dinasties locals estaven consolidant les seves posicions per mitjà de la guerra (Webster, 1989, 368). L'estela és l'indicador per excel·lència del període de màxima esplendor maia. En ella conflueixen creences, coneixements, pràctiques i manifestacions artístiques que remeten a la ideologia del poder. (López Austin & López Luján 1996, 145). Per això, quan Yaxchilán va arribar a la seva esplendor en l'expansió militar durant els regnats dels governants *Itzamnaaj B'ahlam* II (681 dC – 742 dC), *Yaxuun B'ahlam* IV (752 dC - 768 dC) i *Itzamnaaj B'ahlam* III (769 dC – 800 dC ?), les batalles victorioses van ser representades en diversos monuments, alhora que van repercutir en alguns punts geogràfics intermedis entre Yaxchilán i els assentaments vençuts o, possiblement, en els assentaments conquerits mateixos (Kaneko 1998, 390).

Normalment, els personatges de les imatges iconogràfiques dels monuments es caracteritzen per tenir una actitud semblant, on el vencedor amb una llança a la mà, s'inclina sobre el seu enemic capturat, agafant-lo pels cabells amb l'altra mà. Un exemple és l'estela 15 (Fig. 23) de Yaxchilán que commemora la captura d'*Ah-Ahual*, senyor de Maan o Namaan, per *Itzamnaaj B'ahlam* II (681 dC – 742 dC) (Trejo 2000, 264).

La interpretació tradicional dels glifs que acompanyen les escenes de captura commemoren rituals relacionats amb la guerra. El fet de representar el governant amb l'enemic atrapat i viu suggereix que aquells presoners eren necessaris per al sacrifici. Per exemple, abans de la cerimònia d'ascens al tro, els futurs governants preparaven un atac de captura per tal de poder capturar víctimes per als sacrificis de la celebració (Trejo 2000, 265). Aquest oferiments no només satisfien les constants demandes dels

Figura 23 – Itzamnaaj B'ahlam II (681 dC – 742 dC) es troba en peus, agafant la llança i els cabells de l'enemic. Estela 15 de Yaxchilán. Imatge extreta del Web 16

déus alhora de pagar el deute de sang demandat per ells als homes en el moment de la creació, sinó que també provaven el coratge del nou *ajaw* (Schele & Miller 1986). Així doncs, la mort per sacrifici esdevé instaurada en la cosmovisió maia, ja des que els déus es van sacrificar en els inicis dels temps, permetent el moviment del sol. Llavors, per tal de seguir donant moviment al sol, els homes han de fer la guerra, capturant presoners i sacrificant-los. (Trejo 2000, 234).

La violència en la societat maia tenia les seves arrels en la obsessió pel sacrifici. Quasi totes les cerimònies principals, involucraven rituals de sacrifici, ja fos per laceració pròpia com pel sacrifici de presoners capturats en incursions. Les incursions eren conduïdes pels seus governants, els cultes del qual eren religiosament organitzats per realitzar incursions, prendre presoners i fer sacrificis humans. Aquest fet els va mantenir en guerra constant des d'abans del 300 dC fins el col·lapse de la civilització maia en les Terres Baixes del Sud als volts del 900 dC (Demarest *et alii* 1991, 226). El preu de la derrota i la captura era la humiliació pública, la tortura, la decapitació i/o l'extracció del cor. A jutjar per la evidència iconogràfica i els textos jeroglífics, el prestigi de les dinasties governants depenia del seu èxit en la batalla i del sacrifici de presoners de guerra (Demarest *et alii* 1991, 226). Les activitats guerreres entre els maies certament tenia dimensions rituals, però segurament un bon nombre de guerrers moria i els resultats afectaven a l'extensió del territori i a la disponibilitat de recursos de manera significativa (Carmack 1994, 108).

Una de les responsabilitats crucials dels governants era dirigir les seves forces en les batalles contra altres reis rivals. El pitjor desastre que podia patir un governant era ser capturat durant una batalla. La humiliació pública era obligatòria i sembla ser que també era torturats abans de ser executat per decapitació, en una foguera o lligats a una llosa i precipitats per les escalinates d'un dels temples. Els que sobrevivia a aquest últim procés tornaven als seus regnes com a vassalls (Martin & Grube 2002, 16).

11. 1. GUERRA DE CAPTURA

Els maies del Clàssic no eren expansionistes, tal com indica la notable estabilitat de les seves fronteres exteriors: l'oriental amb Copán i l'occidental amb Comalco, Tortuguero i Palenque. Abans del Clàssic Final pocs assentaments estaven fortificats o ocupaven una situació estratègica que aprofités la topografia. L'arqueologia no ha posat de manifest osseres, tipus fosses comunes, ni evidències de massacres, com tampoc la destrucció d'estructures pels incendis o la profanació de monuments fins poc abans de l'abandó de les ciutats. Les guerres de captura no provocaven ni la interrupció d'una dinastia com així tampoc danys materials, que ens hagin arribat a través de les restes arqueològiques, visibles en les ciutats. En la majoria de ciutats va haver-hi una notable estabilitat, fet que no es podria esperar en un context de guerra endèmica de conquesta. Durant el Clàssic, el governant maia era a la vegada gran sacerdot i cap militar, i com a tal se'l representa amb llança en una mà i una bosseta d'encens en l'altra. De vegades el governant maia anava acompanyat per una de les seves esposes o per un subordinat, així com també de peu o assegut sobre els presoners lligats de mans. Es prefereix la captura i no pas la matança en les escasses escenes de batalla que ens han arribat a nosaltres, com s'observa en els murals de Bonampak (Fig. 18). La importància de la captura per el governant maia es reflexa en els seus títols. No es glorifica amb la victòria en la batalla o en la conquesta d'una ciutat, sinó per haver capturat a algun personatge o a un cert nombre de presoners. L'*ajaw* maia, tenia per obligació aconseguir presoners abans d'ascendir al tro. L'assimilació de l'adversari és un component clau de la guerra ritual. A més a més de la venjança, l'intercanvi o la cerca d'identitat, els maies tenien una forta competència per conservar o augmentar l'estatus del seu *ajaw*. Els maies humiliaven i

vexaven als seus presoners, i fins i tot, els torturaven abans de sacrificar, com ja ha quedat palès al llarg del text. Els governants capturats no son senzillament executats, sinó sacrificats i contribueixen al pagament del deute dels humans amb els déus. L'aspecte religiós de la guerra de captura tampoc es pot menysprear. (Baudez 2013, 321).

11. 2. GUERRA ESTRELLA

Dins les diverses representacions d'escenes de guerra durant el Clàssic, apareixen un grup d'imatges amb referències a un tipus de conflicte concret anomenat Guerra Estrella. La interpretació d'aquest glif va ser originalment identificat com un fet associat a la guerra per Berthold Riese (Riese 1983). Posteriorment, Linda Schele i David Freidel van ser els que van anomenar el terme de Guerra Estrella (Schele & Freidel 1990). No obstant, és a partir dels treballs de David Kelley (Kelley 1980), que s'associa aquests esdeveniments amb fenòmens del planeta Venus (Villaseñor 2012, 28). Els registres de Guerra Estrella localitzats fins a l'actualitat són exclusius d'algunes ciutats i es restringeixen a tres àrees concretes (Fig. 24).

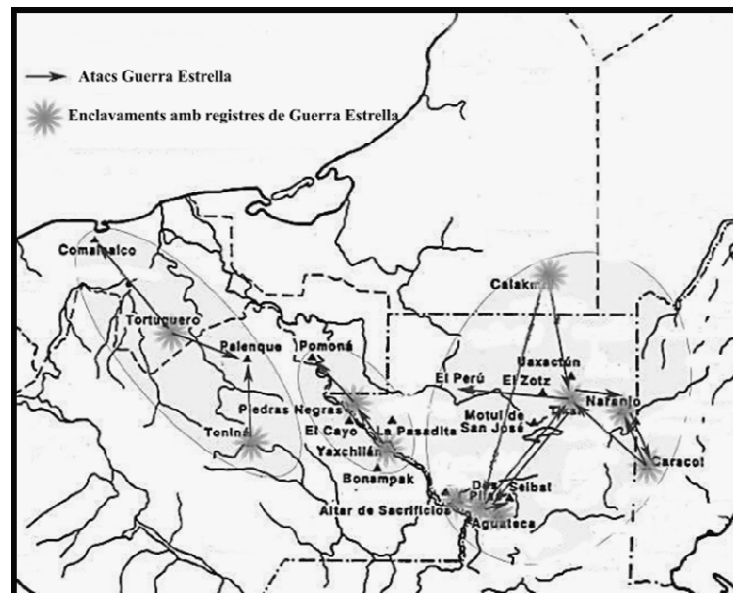

Figura 24 - Mapa dels assentaments, els atacs de Guerra Estrella documentats, i les regions on succeeixen. Imatge base extreta de Villaseñor 2012.

Així doncs, un component astronòmic marcat pel moviment de Venus decidia, juntament amb l'estratègia, el moment oportú per l'atac. Per els mesoamericans el patró del món celestial i de la guerra no era Mart sinó Venus. Coneguda pels maies com *Chak Ek'* o Gran Estrella, el seu moviment a través del cel era registrat meticulosament, essent subjecte d'auguris. El seu jeroglífic corresponent, conegut com a Guerra Estrella, és una estrella banyant la terra amb un líquid, segurament sang. Normalment senyalava les accions més decisives, la conquesta de ciutats o la caiguda de dinasties. Durant el període Clàssic, els punts clau de la seva trajectòria eren interpretats com a signes favorables per a la guerra i algunes batalles es sincronitzaven per a explotar aquesta avantatge sobrenatural (Martin & Grube 2002, 16). Per tant, les guerres sagrades van ser cícliques, marcades pel moviment de Venus (Fig. 25), on els exèrcits s'enfrontaven per honorar l'Estrella de la Mañana, i els captius eren sacrificats als

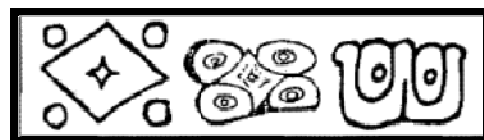

Figura 25 - Varies formes per representar el glif estrella, associades al cicle de Venus. Imatge extreta de Gómez 2015.

déus (López Austin & López Luján 1996, 146). L'expressió en l'original “Star War”, traduït literalment com Guerra Estrella, en el seu context significaria guerra de potències o guerra de conquesta. (Martin & Grube 2002, 16).

Ara bé, segons el treball de Rafael Villaseñor (Villaseñor 2012, 28), l'autor assegura demostrar que no existeix l'associació de qualsevol esdeveniment del planeta Venus amb les guerres maies del Clàssic. La seva interpretació es basa en diverses gràfiques on es mostren els moviments de Venus en les dates de les inscripcions i que juntament amb el temps necessari per desplaçar-se per a l'atac, no concordarien amb les teories d'autors anteriors. L'autor afegeix que degut els pocs registres de Guerra Estrella no han de ser considerats com un patró dins les guerres entre els maies durant el Clàssic. Per tant, continua la incògnita sobre el significat de l'expressió.

11. 3. GUERRES I CRISIS DEL CLÀSSIC FINAL

Una de les característiques més citades al definir el Clàssic Final i el Post-Clàssic és una activitat bèl·lica en augment i el progrés del militarisme. Això no vol dir que no hi hagués guerra fins llavors, sinó que va canviar la seva naturalesa. Es va passar d'una guerra ritual, de captura amb finalitats politico-religioses, a una guerra destructora de persones i béns (Baudez 2013, 322).

El pas de la guerra de captura a la guerra de conquesta s'explica com “en una mort d'èxit” (Baudez 2013, 322). La creació de xarxes estables de comerç, millors tècniques agrícoles i l'extensió de les superfícies cultivables van contribuir a un creixement econòmic sense precedents que no van poder satisfer, a finals del Clàssic, els recursos econòmics disponibles, agreujat per la degradació de l'entorn. La competència i les tensions entre ciutats per els recursos es van convertir en guerres de conquesta en les quals es tractava tant d'apoderar-se de terres i béns com de destruir l'enemic. És des de llavors quan hi ha destruccions de monuments, d'imatges i d'inscripcions, i la construcció de fortificacions com en Dos Pilas, Aguateca, Punta de Chimino, o les modificacions a la Petita Acròpolis de Yaxchilán. Lluny de resoldre els problemes econòmics, les guerres van agreujar la situació, generant fams i caresties, una caiguda demogràfica i la migració de població (Baudez 2013, 322). Les dades arqueològiques, com l'associació de les puntes de projectil amb l'arquitectura defensiva en la Petita Acròpolis de Yaxchilán, indiquen que molt probablement va tenir lloc una batalla durant l'ocupació final de Yaxchilán. La causa de la batalla podria ser un conflicte intern més que no pas extern, no només segons la interpretació de les dades epigràfiques, sinó també arqueològiques, a través del moviment de l'esglaó HS.3-III de l'Estructura 44 de la Petita Acròpolis per tal de tancar la plaça i dificultar l'accés (Kaneko 1998, 390). Tot i que no es pot aplicar el terme fortificació, en el cas de Yaxchilán es pot observar en certa manera la tendència a modificar l'arquitectura cap a la defensa, a través de les restriccions d'accés que van patir algunes estructures com són els accessos a la Petita Acròpolis (Kaneko 1998, 387).

Les guerres de conquesta i de destrucció també van canviar la societat maia. Tot i que en el període Clàssic el governant era una figura clau en les societats maies, en el món maia del Clàssic Final i del Post-Clàssic seguia sent un ésser mític equiparat al sol, però el seu poder efectiu havia disminuït. En el següent període, el governant havia de compartir els seu poder amb els sacerdots i una elit politico-militar. Apareixen formes arquitectòniques noves per tal d'acollir les grans reunions de guerrers així com els rituals col·lectius, com van ser per exemple els sacrificis massius representats pels *tzompantli* (Baudez 2013, 322). El *tzompantli* era un altar on s'empalaven, davant la vista pública, els caps dels captius sacrificats per tal d'honrar als déus. La paraula prové

dels termes *nahuas tzontli* que significa cap o crani i de *pantli* que vol dir filera o fila. Per tant, *tzompantli* significa filera de cranis.

En els estudis arqueològics publicats per Adams (Adams 1971) i Willey i Smith (Willey & Smith 1963) de varis assentaments s'han trobat proves de les intrusions estrangeres amb senyals militaristes, com les ja comentades a finals del Clàssic, en concret a la conca del Usumacinta-Pasión (Webster 1989, 367).

12. ARMES I GUERRERS

Avui dia es reconeix un ordre jeràrquic en les activitats militars i una especialització en l'armament, en contraposició a l'antiga idea que la guerra entre els maies del Clàssic es caracteritzava per una sèrie de combats individuals entre guerrers indiferenciats. Aquesta jerarquització militar es recolza en l'existència d'armament, indumentària i insígnies clarament identificables en l'art maia i la seva correspondència amb el registre arqueològic (Boucher 1996).

L'armament normalment es classifica en dues grans categories: ofensiu o defensiu. Entre les armes ofensives identificades per als maies del Clàssic predominen les llances, les destrals i el propulsor o *hul'che*. Per l'altra banda, l'armament defensiu mostra una gran varietat d'armadures i diversos tipus d'escuts i cascs (Boucher 1996).

En el treball d'Aoyama (Aoyama 2006), s'han realitzat anàlisis detallats de les marques d'ús en la indústria lítica, emprant un microscopi de llarg abast, a les restes arqueològiques trobades a Aguateca i la vall de Copán, per tal d'entendre millor la guerra entre els maies del període Clàssic. Aguateca constitueix, respecte a les Terres Baixes, el paral·lel més proper a Pompeia, a causa de l'abundància de les restes arqueològiques d'estructures cremades. Aquesta informació permet una aproximació als tipus, número i funció de les armes d'indústria lítica utilitzades per les elits del període Clàssic maia, amb uns resultats més fiables respecte a les poques troballes exhumades en els assentaments que presenten un abandonament gradual i no sobtat. Les restes lítiques de la vall de Copán s'engloben des del període Preclàssic fins el Post-Clàssic, i serveixen com a indicadors per reconstruir aspectes diversos sobre els patrons de la guerra al llarg del temps (Aoyama 2006, 28).

Basant-se en la presència de puntes de ganivet prismàtic amb osques laterals, alguns arqueòlegs sostenen que l'arc i les fletxes van ser introduïts a les Terres Baixes maies després del període Clàssic Final, ja fos a través de mercenaris procedents de Tabasco durant el Post-Clàssic (Porter 1981), o pels maies chontales durant el Clàssic Final (Rice 1986). No obstant, les puntes de ganivet prismàtic amb o sense osques laterals (Fig. 26) van estar presents a Aguateca a finals del Clàssic Final. A més a més, també hi ha la presència d'aquestes eines a la vall de Copán durant els períodes Clàssic Inicial i Final (Aoyama 2006, 33).

Tant el percentatge de les puntes de ganivet prismàtic elaborades en obsidiana (0.8%) com el de puntes petites elaborades en sílex (0,1%) són extremadament baixes a Aguateca. En canvi, les llances semblen haver estat més importants en les guerres del Clàssic. Amb base la presència de marques d'ús associades amb els danys causats en els projectils a l'impactar, també és possible argumentar que les puntes bifacials de sílex a Aguateca van ser utilitzades també en altres usos, no només per fabricar llances. Aquests altres usos de puntes bifacials de sílex estarien destinats la producció artesanal i artística d'ornaments i/o altres activitats domèstiques. Aoyama exposa els percentatges segons ús, destacant que del conjunt total del seu anàlisi tallar i perforar carn o cuir equivaldria al 43.2%, tallar fusta a un 15.4%; tallar, gravar i perforar petxina o os arribaria al 11.1%, tallar gramínies entorn el 3.1% i picar i tallar un material no identificat equival al 27.2%. Entre totes elles, l'acció de perforar representa un 34% del

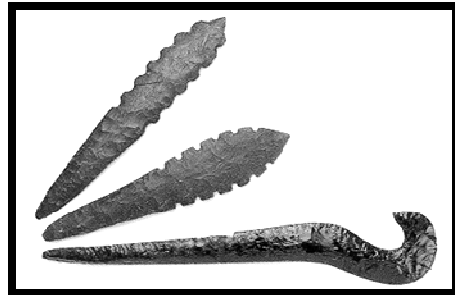

Figura 26 - Puntes d'obsidiana i de sílex.
Imatge extreta del Web 17.

total (Aoyama 2006, 33, 35). A la llum d'aquestes dades, podem interpretar que aquests utensilis eren emprats en tots els àmbits de la vida quotidiana de la població, en menor o major grau de presència.

Unes 30 o 40 puntes bifacials de sílex van ser trobades tant en els estrats del palau reial com en els estrats de les residències d'escribes/artistes d'elit. Amb base a la seva distribució en l'espai, dins i al voltant d'estructures residencials, es podria pensar que la majoria d'aquestes peces van ser utilitzades probablement pels homes de la família reial i els escribes/artistes, la qual cosa implicaria que tant el governant com dits artesans tenien una funció secundària, o primària dins la societat, com a guerrers a Aguateca (Aoyama 2006, 36).

De 74.614 exemplars de lítica tallada trobades a la vall Copán, les possibles armes inclouen 354 puntes bifacials d'obsidiana, 80 puntes de ganivet prismàtic d'obsidiana i 119 puntes bifacials de sílex. La matèria més utilitzada per a la producció d'aquestes eines va ser l'obsidiana, importada, en contraposició a l'ús del sílex local (Aoyama 2006, 36).

El registre arqueològic proporciona la informació necessària per conèixer els usos que donaven els maies del Clàssic a la indústria lítica. La fabricació de diversos tipus d'arma suggereix que podia haver-hi una jerarquia militar diferenciada amb cossos de guerrers especialitzats. Segons el treball de Carlos Brockmann (Brockmann 2000), es planteja l'existència, com a mínim, de tres cossos militars diferenciats durant el Clàssic: la infanteria pesada, la infanteria lleugera i els llançadors amb *hul'che* que tot seguit es descriuen.

12. 1. INFANTERIA PESADA

El sistema d'armament del cos militar de la infanteria pesada estava composta per una llança de llarg abast amb punta ampla per tallar i estripar, juntament amb una armadura completa o quasi completa i un petit escut per desviar els cops dels oponents. Aquest cos militar, representat pels nobles de més alt rang, tenia escassa mobilitat per això es situava en el centre de la batalla, posició més òptima per capturar els presoners per sacrificar. Les llargues llances de més de dos metres portaven emmanegades unes puntes amb forma de fulla de llorer sense oblidar que en la part proximal de la llança, a tocar de la punta, hi col·locaven petits ganivets incrustats (Fig. 27).

Com element defensiu el guerrer depenia d'un vestit de cotó o de canyís trenat que cobria el tors, un pectoral arrodonit sobre aquest, un peto de petxines penjat del coll que arribava sota dels genolls, una faixa rígida i un faldellí de tires flexibles. Es completa amb genolleres, canelleres i un escut petit, rígid o de tipus flexible amarrat a l'asta de la llança. És possible que aquest escut petit de tipus rodella fora elaborat a partir d'una closca de tortuga o de fusta o algun material rígid (Fig. 28 i 29). El tipus d'escut flexible

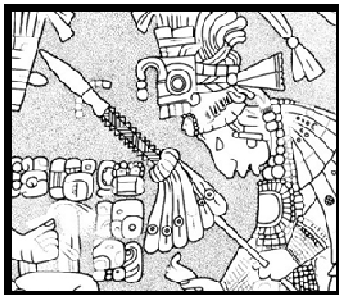

Figura 27 - Detall de la llança de Yaxuun B'ahlam IV (752 dC - 768 dC) en la llinda 8 de Yaxchilán. Imatge base estreta del Web 12.

Figura 28 - Pectoral provinent de Tula, elaborat amb petxines de spondylus. Museu Nacional de Antropología, Mèxic. Imatge estreta de Gómez 2015.

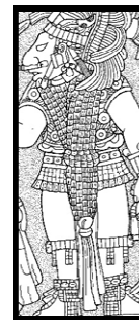

Figura 29 - Detall del pectoral de Yaxuun B'ahlam IV (752 dC - 768 dC) en la llinda 16 de Yaxchilán. Imatge base estreta del Web 19.

consisteix en una corda gruixuda amb nusos a la seva vora i una nansa, a l'extrem, de la qual penja una tela o pell decorada flexible (Boucher 1996).

12. 2. INFANTERIA LLEUGERA

El sistema d'armament del cos militar de la infanteria lleugera estava composta per la llança amb una punta mitjana per perforar, una armadura lleugera i un gran escut rígid com element defensiu. Aquesta classe de combatents, que pertanyien bàsicament a la noblesa, tenia un abast menor que la infanteria pesada, però era més mòbil a causa de la seva poca protecció corporal, suplerta per un escut que alhora limitava el maneig de la llança a un sol braç. Aquests llancers armats més lleugerament, que probablement integraven els flancs en la batalla, ajudarien a proveir els captius, empenyent-los cap al centre a l'abast de la infanteria pesada. La llança, de menys de dos metres de llarg, s'impulsava tant des de l'altura de la cintura com per sobre del cap, tot clavant-la fent palanca amb el braç. L'emmanegat de la punta no cobreix més d'una tercera part de la fulla, ja que bàsicament es tracta de puntes amb peduncles. Existeixen variants decoratives, com llances amb topall situat sota la punta i decoració amb plomes, pell de diferents animals o altres materials incrustats sota la punta. Possiblement, aquests elements, eren insígnies emblemàtiques que s'associen al llinatge o ciutat del guerrer que la porta. Aquest tipus de combatents acostumava a portar una combinació de peto o pectoral de cotó que cobria el tors per davant, canelleres, genolleres i sandàlies amb taloneres. Sobre aquesta protecció portaven capes de pell o vestits de plomes. Els escuts, que podien ser quadrats, rectangulars o circulars, estarien fets de fusta, canyissos, teixits i/o cuir coberts amb pell o cotó, i mostren sempre una divisa a la cara frontal. En alguns casos estan decorats amb una tela o cinta que penja d'ells mateixos, a més a més, hi ha exemples que portaven serrell de cuir. Aquest tipus d'escut presenta una o dues nanses i s'agafava horitzontalment. Aquesta tècnica s'ha identificat històrica i etnogràficament amb la funció de parar cops al mateix temps que impedeix al combatent utilitzar la seva arma defensiva amb les dues mans (Boucher 1996).

12. 3. LLANÇADORS AMB HUL'CHE

El sistema d'armament del cos militar dels llançadors amb *hul'che* estava composta pel propulsor, és a dir, l'*hul'che* (Fig. 30), i una armadura especialitzada gairebé completa amb un escut rígid, de vegades amb una vora flexible. El guerrer armat d'aquesta manera és un combatent que requereix espai per maniobrar i utilitza la distància com a defensa. Aquest tipus de combatent ha de ser protegit pels cossos d'infanteria. Possiblement obrien la batalla i després es col·locaven entre la infanteria o la rereguarda. Segons l'evidència històrica, l'efecte produït per un cos compost de llançadors era determinant en la batalla. El guerrer amb propulsor és representat amb el tipus d'armadura més especialitzada de tots els combatents, generalment amb un escut rectangular rígid (Boucher 1996).

Figura 30 - Hul'che o propulsor. Imatge extreta del Web20.

13. ICONOGRAFIA DE LA GUERRA I EL PODER

Per tal d'il·lustrar millor les qüestions referents a la guerra i a la visió dels governants maies del Clàssic s'han utilitzat una selecció de monuments provinents de l'assentament de Yaxchilán per tal de comprendre els aspectes claus de les representacions de les escenes de guerra, de presoners o dels rituals realitzats pels governants i/o membres de les elits.

Les característiques bàsiques de l'art maia durant el Clàssic són en els monuments petris com les esteles, les llindes, els graons, etc. Aquests es representen amb un contorn rectangular que emmarca tota la composició, la diferència de pla entre les figures i el fons, la representació de les figures humanes o divines de perfil. La tècnica utilitzada és la del baix-relleu per marcar els volums i la coloració amb pigments (Gómez 2015). En l'art maia la simbologia té un paper clau alhora d'entendre les imatges dels monuments, representant a les divinitats i els governants i els símbols de poder que els caracteritzen. Aquests trets els podem trobar en els monuments de Yaxchilán.

13. 1. IMATGES SOBRE LA GUERRA

Una de les representacions més habituals en la cosmogonia maia van ser les escenes de captius, i algunes les trobem a Yaxchilán. Totes mostren un governant que a vegades va acompanyat per un sahal, és a dir, un tipus de lloctinent militar, o d'altres sense cap acompanyant davant de presoners ajupits o asseguts a terra que sovint són representats lligats de mans. L'escena es complementa amb objectes o simbologia bèl·lica exemplificats amb llances, escuts, destrals i/o punyals. Aquests apareixen en les imatges i juntament amb els textos jeroglífics indiquen representacions d'escenes de guerra. Tot i això, l'arqueologia no sempre ha pogut contrastar la història escrita en els monuments, no podem arribar a saber si aquestes van ser batalles reals, o si per altra banda van ser més aviat rituals o batalles mítiques. No obstant, ens trobem davant d'una cerimònia associada a la guerra, on el governant es mostra victoriós i dominant sobre els presoners.

DIVINITATS I GOVERNANTS

L'estela 11 (Fig. 31), l'escena representada correspon a la seva cara posterior, s'hi representa a *Itzamnaaj B'ahlam II* (681 dC – 742 dC) davant dels seus presoners (Web 12). En el relleu s'hi observa com *Itzamnaaj B'ahlam II* personifica els atributs del déu *Chaak*, déu de la pluja, utilitzant la màscara d'aquesta deïtat. En el món maia els governants no eren considerats com a déus, sinó que es relaciona amb la complicitat i protecció divina al llinatge reial. L'escena representada proporciona una justificació i reforça la posició de poder polític i militar del governant.

Figura 31 - Cara posterior de l'estela 11. Itzamnaaj B'ahlam II (681 dC – 742 dC) (esquerra) amb la màscara del déu Chaak davant dels seus presoners (inferior dreta). Imatge extreta del Web 19.

ELIT POLITICO-MILITAR:

En la figura 32 s'observa la llinda 45, la qual commemora la captura inaugural del regnat d'*Itzamnaaj B'ahlam II* (681 dC – 742 dC). En el text de la llinda es descriu al personatge capturat com l'individu a sacrificar en el ritual d'inici del regnat (Web 12). Per tant, l'escena representada en aquesta llinda confirmaria les teories de Baudez referents a l'obligació de realitzar una captura en el moment de l'ascens al tron dels nous governants (Baudez 2013).

L'estela 18 (Fig. 33) commemora la captura de l'*ajaw* de Lacanhá. En l'estela s'observa al governant de Yaxchilán, *Itzamnaaj B'ahlam II* (681 dC – 742 dC), en posició dominant, dret i agafant la llança, davant del captiu *Aj Popol Chay*, és a dir, l'*ajaw* de Lacanhá (Web 12). La captura d'aquest individu marca el moment en el qual la ciutat de Lacanhá va perdre la seva independència política. Aquesta interpretació es veu recolzada per les inscripcions dels monuments que anomenen a Lacanhá com un dels assentaments sota el domini de Yaxchilán durant el regnat de *Yaxuun B'ahlam IV* (752 dC - 768 dC), l'hereu d'*Itzamnaaj B'ahlam II*.

Figura 32 - Llinda 45 (≈681-732 dC) de l'estructura 44. Itzamnaaj B'ahlam II (681 dC – 742 dC) (dreta) sosté la llança i l'escut flexible mentre el seu presoner, Aj Nik' (esquerre) està ajupit davant seu. Imatge extreta del Web 12.

Figura 33 - Estela 18 (739 dC). Itzamnaaj B'ahlam II (681 dC – 742 dC) (esquerre) sosté la llança davant del seu presoner Aj Popol Chay, ajaw de Lacanhá. Imatge extreta del Web 12.

En la figura 34 s'observa la llinda 16 que forma part de l'estructura 21. Aquesta llinda té la datació al 5 de febrer del 752 dC. En l'escena s'hi representa a *Yaxuun B'ahlam IV* (752 dC - 768 dC) com a guerrer indomable, agafant la llança amb la mà dreta i l'escut flexible amb la mà esquerra, davant d'un atemorit *Pay Lakam Chaah*, el *sahal* de *Wak' Ab*. (Web 12). Tot i que s'hi representa *Yaxuun B'ahlam IV* com un gran guerrer, respon a una política propagandística ja que les captures durant el seu regnat van ser de víctimes menors comparades amb les captures dels seus antecessors (Martin & Grube 2002).

Figura 34 - Llinda 16 (5 de febrer del 752 dC.) de l'estructura 21. Yaxuun B'ahlam IV (752 dC - 768 dC) (dreta), davant del seu presoner el sahal de Wak' Ab, Pay Lakam Chaahk (esquerre). Imatge extreta del Web 12.

A la llinda 12 (Fig. 35) trobem de nou una escena relacionada amb els captius. La data exacta de la llinda no s'ha pogut llegir a causa de l'erosió. En el relleu representa una escena de captius, ja aquesta hipòtesi es veuria recolzada pel que sembla ser el glif *chuhkaj* (captura) fragmentat parcialment al mig de la imatge. El més representatiu és l'aparició d'un *sahal*, és a dir, un lloctinent militar, en aquest cas procedent de Yaxchilán. En contraposició a les altres llandes analitzades, la presència d'aquest personatge juntament amb el governant, *Yaxuun B'ahlam IV* (752 dC - 768 dC), ens remarcar l'augment del poder de les elits politico-militars de la ciutat durant el final del Clàssic (Baudez 2013). Alhora, aquest augment del poder de dites elits hauria esclatat en conflictes interns dins la ciutat i, en última instància, a la fortificació de la Petita Acròpolis (Kaneko 1998).

Figura 35 - Llanda 12 (≈752 - 768 dC) de l'estructura 20. Un sahal (esquerre superior) presenta els enemics capturats (inferior mig i inferior dreta) a Yaxuun B'ahlam IV (752 dC - 768 dC) (dreta superior). Imatge extreta del Web 12.

En la llinda 8, (Fig. 36) datada del 5 de maig del 755 dC, hi ha l'escenificació de captius. Per una banda, el governant *Yaxuun B'ahlam IV* (752 dC - 768 dC) sosté la llança amb la mà esquerra, mentre que amb la dreta agafa pel braç a Cráneo Enjoyado. Per l'altra banda, el *sahal K'an Tok Wayib'* agafa dels cabells a l'*ajaw* de *Kok Te'* (Web 12). De manera similar a la representació de la llinda 12 (Fig. 35), observem en una mateixa escena al governant juntament amb un personatge de menor rang dins la ciutat. En aquesta ocasió, les figures del governant i del *sahal* són representades pràcticament idèntiques, un al costat de l'altre, al mateix nivell, amb l'única diferència visual de la vestimenta i l'arma. Aquesta escena és un exemple més de la plasmació de la pèrdua de poder del governant a favor de l'elit politico-militar de la ciutat (Baudez 2013). *Yaxuun B'ahlam IV* vesteix un pectoral de petxines de *strombus galeatus* i porta a l'esquena un crani, segurament representant el d'algun avantpassat.

Figura 36 - Llanda 8 (5 de maig del 755 dC.) de l'estructura 1. Yaxuun B'ahlam IV (752 dC - 768 dC) (dreta superior) agafa pel braç a Cráneo Enjoyado (dreta inferior) i el sahal K'an Tok Wayib' (esquerre superior) agafa dels cabells a l'ajaw de Kok Te' (esquerre inferior). Imatge extreta del Web 12.

13. 2. CEPTRES: SÍMBOL DE PODER I AUTORITAT

En els monuments de Yaxchilán podem trobar varies representacions dels seus governants empunyant ceptres diversos i participant en els rituals de ball. Ja sigui amb el ceptre de *K'awiil* o amb els ceptres de l'arbre del món, un ceptre amb forma de creu i

amb una au a la part superior, els governants de Yaxchilán utilitzaven aquests símbols de poder per reforçar la seva posició política.

Ceptres de K'awiil

En les llindes de Yaxchilán, els ceptres de *K'awiil* són emprats per a invocar els avantpassats (Gómez 2015). *K'awiil* és una deïtat antropomorfa, associada a l'abundància i la riquesa, sovint acompanyada de cacau i llavors. Se'l considera el protector dels llinatges de les ciutats. La seva principal característica és la serp que sempre substitueix la cama esquerra. La importància d'aquesta serp rau en ser el mitjà de comunicació entre els diversos plans, des d'on emergeixen els avantpassats o els déus. Per les seves característiques de serp, es podria considerar aquest déu com un ésser estrictament lligat a la terra, a la vegetació i a la sang. A part de relacionar-se a la sang amb l'acte del sacrifici, el déu *K'awiil* també representa la sang del llinatge dels governants, raó per la qual es materialitza en el ceptre i es convertia en signe de poder (Lejarazu 2007, 80). En resum, el ceptre de *K'awiil*, que acompanya algunes cerimònies de ball o Serps de Visió realitzades per governants, servia per reforçar el seu regnat, evitant així un caos en el moment inicial d'un nou govern. (Gómez 2015)

Figura 37 - Llinta 1 (29 d'abril del 752 dC) de l'estructura 33. Yaxuun B'ahlam IV (752 dC - 768 dC) (esquerra) amb el ceptre de K'awiil en un ball ritual al costat d'una de les seves esposes, la Senyora Gran Cráneo (dreta). Imatge extreta del Web 12.

A la llinda 1 (Fig. 37) s'hi commemora el ball ritual realitzat el 29 d'abril del 752 dC per Yaxuun B'ahlam IV (752 dC - 768 dC) i per una de les seves esposes, la Senyora Gran Cráneo (dreta). En l'escena s'hi pot observar el governant amb un ceptre de *K'awiil*, mentre la Senyora Gran Cráneo agafa un recipient ple de jades, segons l'etiqueta *i-ca-Tzi ihkaatz*, és a dir, Jades, que apareix en el recipient (Web 12). La representació d'aquesta escena s'interpreta com l'intent de legitimació del poder dels governants.

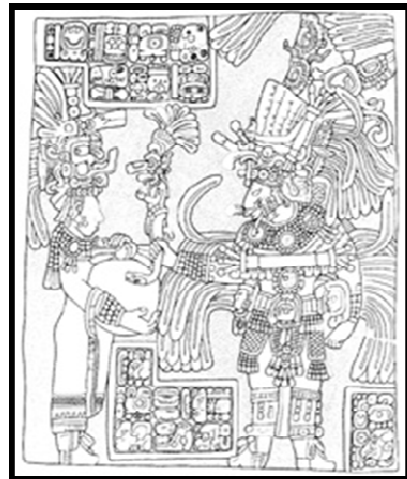

Figura 38 - Llinta 45 de l'estructura 55. Itzamnaaj B'ahlam III (769 dC - 800 dC ?) (dreta) amb el ceptre de K'awiil acompanyat de la senyora Ik' Cráneo de Calakmul (esquerra) amb un recipient cerimonial. Imatge extreta del Web 12.

En la figura 38 s'hi observa la llinda 45 de l'estructura 55. En ella s'hi representa a Itzamnaaj B'ahlam III (769 dC - 800 dC ?) i a la seva esposa, la Senyora Ik' Cráneo de Calakmul, realitzant un ritual de ball amb el ceptre de *K'awiil* (Web 12). La representació del governant amb aquest tipus de ceptre indica que es tracta d'una escena de legitimació del poder dels governants. En la imatge s'hi observa la Senyora Ik' Cráneo acompanyant al seu marit mentre aguanta un recipient cerimonial. La procedència forània de la Senyora Ik' Cráneo afegit en el text jeroglífic de la llinda confirmaria les teories sobre les relacions entre els assentaments durant el Clàssic (Demarest *et alii* 1991). L'escena representa l'intent de la Senyora Ik' Cráneo per

reforçar la seva posició davant dels seus nous súbdits a través de la repetició de rituals realitzats pels antecessors en el govern de la ciutat. La senyora Ik' Cráneo no va ser representada en cap monument elaborat durant el regnat de *Itzamnaaj B'ahlam* III, es probable llavors, que la llinda fos creada durant el regnat de *Yaxuun B'ahlam* IV (752 dC - 768 dC) (Martin & Grube 2002).

Ceptres de l'arbre del món

Els ceptres de l'arbre del món presenten dues interpretacions: una relacionada amb la seva forma de creu són la representació dels quatre punts de l'univers i la segona com un símbol o esquematització de l'arbre de l'*axis mundi* (Lejarazu 2007, 88). Per tant, *l'ajaw* encarnava un *axis mundi* quan era representat amb aquest ceptre (Gómez 2015). Per la seva banda, les aus, molt probablement guacamayos, simbolitzarien el déu sol dins del ball ritual. Diverses aus estan associades al déu Sol com: el colibrí, pel seu aspecte d'au pol·linitzadora i per les seves plomes; l'àguila, pel seu costat guerrer i poder associat al dels governants i, per últim, a les aus que anuncien la sortida del sol com la garsa i la txatxalaca, una au gallinàcia d'Amèrica Central amb plomes molt llargues de color verd i tornassolades a la cua, sense cresta ni barbes, molt cridanera i de carn saborosa. (Gómez 2015).

En l'escena de la llinda 2 (Fig. 39) datada del 3 d'abril del 757 dC., *Yaxuun B'ahlam* IV (752 dC - 768 dC) (dreta) i el seu jove fill *Chelte'* (esquerra), futur *Itzamnaaj B'ahlam* IV, amb els ceptres de l'arbre del món mentre realitzen un ball ritual (Web 12). La representació del governant amb els ceptres de l'Arbre del Món es relaciona amb la concepció maia que el governant encarna un *axis mundi* (Gómez 2015). Cal remarcar que el fet que *Yaxuun B'ahlam* IV porti dos ceptres i l'hereu al tron *Chelte'* només un simbolitza la posició de cadascú en la jerarquia política de la ciutat. La llinda representa també la presentació en societat del fill i hereu al tro de Yaxchilán, *Chelte'*, futur *Itzamnaaj B'ahlam* IV

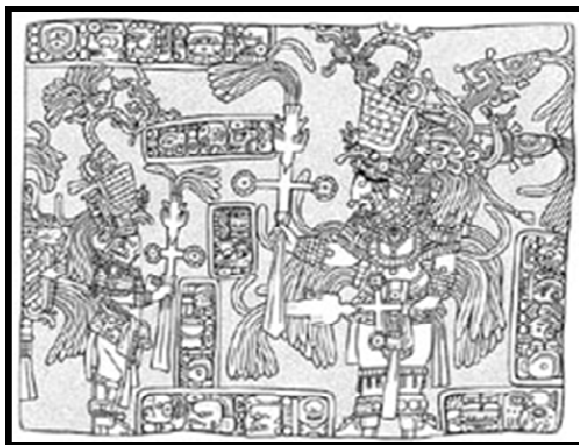

Figura 39 - Llinda 2 (3 d'abril del 757 dC.) de l'estructura 33. *Yaxuun B'ahlam* IV (752 dC - 768 dC) (dreta) i el seu fill *Chelte'* (esquerra), amb els ceptres de l'arbre del món en un ball ritual. Imatge extreta de la Web 12.

13. 3. EL SACRIFICI COM ELEMENT BÀSIC EN EL RITUAL COSMOGÒNIC O RELIGIÓS

El ritual més important que realitzaven els governants era l'auto sacrifici de sang reial, a més, era obligat pels que ostentaven el poder. Els governants masculins es perforaven la llengua, els lòbuls de les orelles o els genitals amb agulles d'os, puntes d'obsidiana o fiblons d'animals marins, generalment de les mantes. En el cas de l'elit femenina, el ritual consistia en passar una corda amb espines per un forat a la llengua. La sang es recollia amb unes tires similars al paper que després, juntament amb encens, resines i altres productes es cremava. El fum que sortia d'aquesta cremació era considerat sagrat i servia d'aliment pels déus (Gómez 2015). La serp és un dels animals més recurrents en l'art maia. El rèptil, normalment, en les escenes simbolitza un llaç que connecta a l'home amb la naturalesa i el món sagrat (Gómez 2015). Prova d'això es troba en els

monuments de Yaxchilán en els que trobem la serp representada de moltes maneres, la més utilitzada en les escenes dels rituals anomenats de Serp de Visió és una serp que li surt de la boca un altre personatge. Aquesta acció s'associa amb la seva capacitat de comunicar-se en els tres plans, és a dir, el celeste, el terrestre i l'inframón (Gómez 2015). Alguns autors suggereixen que la serp que apareix en les invocacions o conjurs de Yaxchilán és la pròpia cama de *K'awiil*. Aquesta cama serpentiforme s'ha denominat de varies formes i s'ha definit com el *wahy de K'awiil*, o de la persona que realitza el conjur (Valencia & García 2010, 249).

Serps de Visió

En la figura 40 s'hi observa l'escena representada en la llinda 15, de l'estructura 21, datada el 20 de març del 768 dC. En l'escena s'hi representa a la Senyora *Wak Tuun*, esposa de *Yaxuun B'ahlam IV* (752 dC - 768 dC), conjurant el *nagual* de *K'awiil* en un ritual de Serp de Visió (Web 12). Segons el text jeroglífic, l'entitat que emergeix de la gola s'identifica amb un *nagual* de la deïtat del llamp, és a dir, *K'awiil*. L'escena capta el moment de la conjuració de la Serp de Visió. Podem veure com la Senyora *Wak Tuun* sosté un recipient cerimonial on prèviament a dipositat els papers impregnats de la seva pròpia sang després d'autolacerar-se.

Figura 40 - Llinda 15 (20 de març del 768 dC.) de l'estructura 21. La Senyora *Wak Tuun* (dreta), esposa de *Yaxuun B'ahlam IV* (752 dC - 768 dC), realitzant un ritual de Serp de Visió. Imatge extreta de la Web 12.

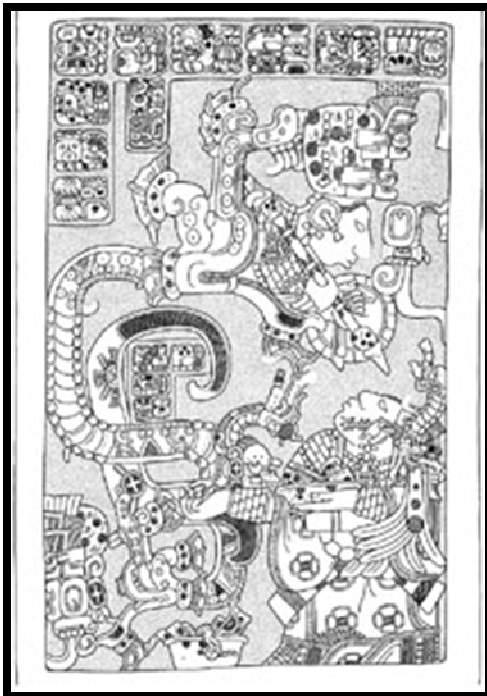

Figura 41 - Llinda 25 (20 d'octubre del 681 dC. o 1 d'agost del 723 dC.) de l'estructura 23. La Senyora *K'ab'al Xook* (dreta), esposa de *Itzamnaaj B'ahlam II* (681 dC - 742 dC), realitzant un ritual de Serp de Visió. Imatge extreta de la Web 12.

En la llinda 25 (Fig. 41) de l'estructura 23, presenta dues datacions: el 20 d'octubre del 681 dC i la de l'1 d'agost del 723 dC. Hi ha representada la Senyora *K'ab'al Xook*, esposa de *Itzamnaaj B'ahlam II* (681 dC - 742 dC), realitzant un ritual de Serp de Visió a través de la conjuració del déu *Chaak*, déu de la pluja (Web 12). En l'avantbraç la Senyora *K'ab'al Xook* hi té un crani, de la calota del crani en surt una serp. De la boca d'aquesta serp emergeix *Chaak*, déu de la pluja pels maies, amb una arma i l'escut. L'escultura té inscrita en la part superior *utzakaw u K'awiilaal*, glif relacionat a les convocacions. Possiblement el crani que aguanta la Senyora *K'ab'al Xook* sigui un ancestre seu. La serp que emana d'aquest crani, pot ser que sigui la representació del *b'aahis*, és a dir, l'entitat anímica que s'allotja en el cap dels éssers humans segons la concepció maia. Aquesta

podria ser l'energia encarregada i necessària per que es manifesti la personificació de l'ancestre en qüestió. La figura que emergeix de la boca de la Serp de Visió té característiques pròpiament teotihuacanes com es reflecteix en la vestimenta de tipus militar directament associat amb Teotihuacan, incloent la màscara de déu Tlàloc, déu de la pluja pels habitants de l'altiplà de Mèxic. La identificació d'aquesta entitat divina encara és objecte d'estudi entre els estudiosos del tema.

La llinda 14 (Fig. 42) de l'estructura 20, datada del 27 de juny del 741 dC, s'hi representa un altre ritual de Serp de Visió. En l'escena, la Senyora *Chak Joloom* i el *sahal Chak Chami*, mare i tiet de *Itzamnaaj B'ahlam III* (769 dC – 800 dC ?) respectivament, realitzen un ritual de Serp de Visió a través de la conjuració d'un *wahy K'awiil* (Web 12). En l'escena s'hi observa que els personatges duen a les seves mans les agulles cerimonials per extreure's la sang per al ritual. El text principal fa referència a la conjuració de la serp, anomenada *Chanal Chak Bay Kaan*, o torre de serp espina vermella, segurament un *wahy* de *K'awiil*.

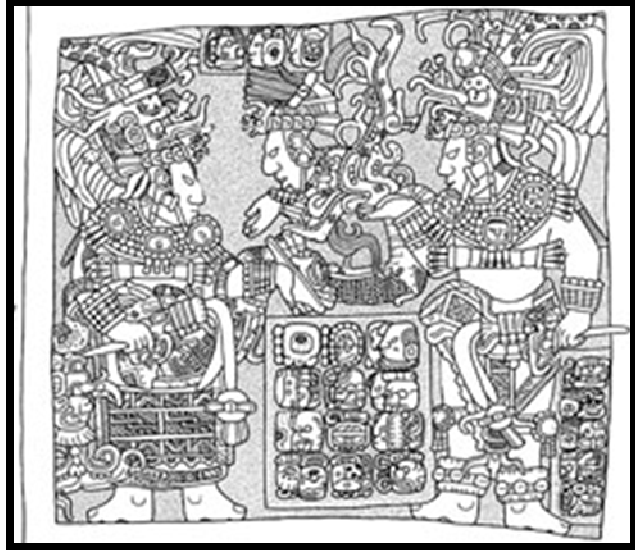

Figura 42 - Llinda 14 (27 de juny del 741 dC.) de l'estructura 20. La Senyora Chak Joloom (esquerre) i el sahal Chak Chami (dreta) realitzant un ritual de Serp de Visió. Imatge extreta de la Web 12.

14. CONCLUSIONS

En el present treball s'ha comprovat com el sacrifici ritual és el sistema per entendre la naturalesa bàsica dels conflictes maies del Clàssic, exemplificat pel cas de Yaxchilán. Aquesta conclusió és recolza amb les lectures realitzades dels autors consultats (Aoyama 2006, Boucher 1996, Carmack 1994, Chase & Chase 2000, Culbert 2000, Demarest *et alii* 1991, Freidel 1986, Kaneko 1998, Kelley 1980, Marcus 2000, Miller 1986, Navarro 2008, Sanders 1977, Stuart 1985 i 1993, Trejo 2000, Villaseñor 2012 i Webster 1975, 1976 i 1989). Les interpretacions exposades durant el treball han donat resposta a les incògnites inicials, és a dir, als motius pels quals els maies del Clàssic no practicaven una guerra de conquesta i es dedicaven a capturar personatges d'alt rang practicant una guerra de captura per portar a terme els sacrificis rituals.

El sacrifici de presoners formava part de la política dels governants maies, complint amb la funció sagrada a la vegada que reforçava la seva posició política. Tot i això, com en tot enfrontament bèl·lic, hi havia baixes en els dos bàndols i, directa o indirectament, també entraven en joc factors econòmics i polítics, on el perdedor pagava tributs i/o perdia la seva independència política. Sembla probable doncs, que la naturalesa de la guerra entre maies no va ser tant ritual com proposen autors com Culbert, Freidel, Miller i/o Stuart (Culbert 2000, Miller 1986, Stuart 1985 i Freidel 1986), ni tant expansionista i econòmica com postulen autors com Chase i Chase, Marcus i/o Webster (Chase & Chase 2000, Marcus 2000, Webster 1975, 1976 i 1989). Segurament, la guerra entre els maies pot haver estat una barreja de guerres rituals i guerres amb objectius directament econòmics. L'augment militarista aparegut a finals del període Clàssic, un dels motius del col·lapse maia, es produeix en gran part per motius econòmics, alhora de contrarestar els efectes de les sequeres extremes i les caresties que patien (Baudez 2013, Medina-Elizalde *et alii* 2010 i Peterson & Haug 2005). Sigui com sigui, el més important a destacar és que els efectes negatius de les guerres estaven limitats per la ètica de la guerra i/o per les limitacions del sistema polític dels propis maies (Demarest 1978, Schele 1984 i Freidel 1986). Els registres arqueològics i epigràfics evidencien diferències en el tipus de guerra entre el període Clàssic i el Post-Clàssic, que degut al canvi climàtic i la degradació de l'entorn van portar a l'augment dels enfrontaments, a la confiscació de béns i terres, i a la destrucció de béns i persones (Baudez 2013).

Els esdeveniments coneguts com Guerra Estrella segueixen essent una incògnita pels experts en el món maia. Tot i que durant anys s'havia associat al moviment de Venus (Kelley 1980), nous estudis com el de Villaseñor (Villaseñor 2012) refusen les antigues idees. Però sembla evident que les guerres rituals tenien associat algun fenomen astronòmic o cosmogònic, representat amb el glif *Ek'* o Estrella, que va portar als maies a registrar-ho en els monuments commemoratius dels governants del període Clàssic. S'han de realitzar i portar a terme nous anàlisis i estudis del fenomen de la Guerra Estrella són necessaris per treure'n l'entrellat.

Yaxchilán, l'exemple utilitzat per comprovar les teories, presenta unes imatges monumentals que mostren escenes on els governants, o l'elit de la ciutat en casos particulars, executen rituals per tal de justificar i/o reforçar la seva posició de poder polític dins la ciutat-estat. Aquests ho aconseguien mitjançant la complicitat divina amb les màscares que representaven a déus; amb la comunicació amb el més enllà a través dels avantpassats durant els rituals de Serp de Visió; així com amb les demostracions de força que es desprenen de les imatges de captius d'alt rang d'altres ciutats.

Les imatges de presoners en els monuments de les ciutats, com en el cas de Yaxchilán, han proporcionat la majoria d'informació sobre la guerra entre els maies, i l'arqueologia ha tingut més aviat un paper secundari. A través de l'arqueologia podem saber si alguna batalla va succeir o podem localitzar els tallers de la indústria lítica, però les dades que aporten no són suficients per comprendre els elements necessaris per entendre la naturalesa de la guerra. En casos com Yaxchilán, amb gran part de l'àrea del jaciment excavada, són els monuments esculpits els que aporten la major part de la informació bèl·lica de la ciutat. Les inscripcions doncs, presenten diverses formes d'anunciar la victòria militar. Aquestes expliquen que el governant va capturar a tal personatge, o que va tombar l'escut i el sílex d'un altre individu, que es va sacrificar a tal presoner o que el conflicte va ser una Guerra Estrella. Com expressa Baudez (Baudez 2013) en el seu estudi, un nou anàlisis dels textos i la iconografia que acompanyen les imatges podrien contestar a la pregunta de quines accions presenten els relleus i poder entendre les variants de les expressions dels diferents tipus de conflicte.

Força curiós són les semblances, salvant totes les distàncies, entre els maies del Clàssic i les cultures de l'antiguitat circumdants el Mediterrani i la zona del Pròxim Orient. La composició política en ciutats-estat independents amb rivalitats i aliances entre elles, les possibilitats d'ascens dins la jerarquia social a través de la carrera militar (Webster 1989) i/o el tipus d'armadura similar morfològica i funcionalment utilitzada per la infanteria pesada recorden clarament a la Mediterrània de l'època Clàssica. (Connolly 2016)

En conclusió, la guerra en el món maia durant el Clàssic amb l'exemple de Yaxchilán posa de manifest que és caracteritzar per ser de tipus ritual tot i que a finals del període, degut als canvis ecològics, socioeconòmics i polítics hi ha una tendència a un tipus de guerra per aconseguir recursos i beneficis en contra de la seva pròpia ritualitat. Tot i això, s'han de continuar les investigacions tant a nivell iconogràfic i arqueològic per aconseguir el màxim d'informació possible. Cal remarcar l'auge de l'arqueologia en aquest àmbit, sobretot aquella que intenta acostar-se al poble i els elements més senzills de la societat per aportar noves dades per entendre i comprendre les grans construccions i el món de les elits.

15. BIBLIOGRAFIA

ADAMS, R.E.W., 1971. *The Ceramics of Altar de Sacrificios, Guatemala*. Papers of the Peabody Museum of Archaeology and Ethnology, vol. 63, núm. 1, Cambridge, Mass, Harvard University.

AOYAMA, K., 2006. “La guerra y las armas de los mayas clásicos: puntas de lanza y flecha de Aguateca y Copán”. *Estudios de cultura maya*, 28, 27-49.

BALL, J. W., 1977. “The Rise of the Northern Maya Chiefdoms: A Socio-Processual Analysis” dins *The Origins of Maya Civilization*, Adams, R. E. W. (ed.), University of New Mexico Press, Albuquerque, 101-132.

BAUDEZ, C.-F., 2013. “Guerras y crisis” dins *Millenary Maya Societies: Past Crises and Resilience*, Arnould, M. C. & Breton, A. (eds.), (versió digital <http://www.mesoweb.com/publications/MMS/>), 318-322.

BECKER, M., 1979. “Priests, Peasants, and Ceremonial Centers: the Intellectual History of a Model” dins *Maya Archeology and Ethnohistory*, Hammond, N. & Willey, G. (eds.), University of Texas Press, Austin, 3-20.

BERLIN, H., 1958. “El glifo «emblema» en las inscripciones mayas” dins *Journal de la Société des Américanistes*, 47, 111-119.

BOUCHER, S., 1996. “Indumentaria Guerrera Maya” dins *Arqueología MEXICANA*, No. 17, Enero-febrero, 54-58.

BROCKMANN, C., 2000. “Armamento y tácticas: evidencia lítica y escultórica de las zonas Usumacinta y Pasión” dins *La Guerra entre los Antiguos Mayas. Memoria de la Primera Mesa Redonda de Palenque*. Trejo, S. (ed.). INAH, México, 263-286.

CALVÍN, I., 2015. “Dinastías Reales Maya del Período Clásico” (versió digital <http://www.famsi.org/spanish/mayawriting/calvin/>).

CARMACK, R. M. 1994. “Historia Antigua” dins *Historia General de Centro América*, tomo 1, Carmack, R. M. (coord), Facultad Latinoamericana de Ciencias Sociales, Programa Costa Rica, 61-119.

CARNEIRO, R. L., 1961. “Slash and Burn Cultivation Among the Kuikuru and Its Implications for Cultural Development in the Amazon Basin” dins *The Evolution of Horticultural Systems in Native South America: Causes and Consequences*, Wilbert, J. (Ed.), Sociedad de Ciencias Naturales La Salle, Caracas, 47-68.

CARNEIRO, R. L., 1970. “A Theory of the Origin of the State” dins *Science* 169, New York, 733- 738.

CASTILLO, A. B., 2001. “El sur y el centro de la zona maya en el Clásico” dins *Historia Antigua de México, vol.II: El horizonte Clásico*. Manzanilla, L. & López Luján, L. (coord.), México, INAH, 2ª ed., 135-149.

CHASE, D. Z. & CHASE, A. F., 2000. “La guerra maya del periodo Clásico desde la perspectiva de Caracol, Belice” dins: *La guerra entre los antiguos mayas. Memoria de la Segunda Mesa Redonda de Palenque*, Trejo, S. (ed.), México: CONALCULTA/INAH, 53-71.

CHILDE, V. G., 1950. “The urban revolution” dins *Town Planning Review*, 21(1), 3.

CHILDE, V. G., 1996. *Los orígenes de la civilización*. Fondo de Cultura Económica.

- CONNOLLY, P., 2016. *La guerra en Grécia y Roma*. Desperta Ferro Ediciones SLNE.
- CULBERT, P., 2000. “La guerra y el estado segmentario” dins *La guerra entre los antiguos mayas*. Memoria de la Segunda Mesa Redonda de Palenque, Trejo, S. (ed.). México: CONALCULTA/INAH, 39-52.
- De BRASDEFER, F. C., 2003. “Influencias olmecas y teotihuacanas en el oriente de la península de Yucatán” dins *Antropología*, Boletín Oficial del INAH, (69), 42-49.
- DE LEÓN, M. J. I. P., 2001. “Un mundo ordenado: la ciudad maya y el urbanismo en las sociedades antiguas” dins *Reconstruyendo la ciudad maya: el urbanismo en las sociedades antiguas*. Sociedad Española de Estudios Mayas. 11-42.
- DEMAREST, A. A., 1978. “Interregional Conflict and “Situational Ethics” in Classic Maya Warfare” dins *Codex Wauchope: A Tribute Roll*, Giardino, M., Edmonson, B. & Creamer, W. (eds.), Tulane University (Human Mosaic), New Orleans. 101-111.
- DEMAREST, A. A., 1992. “Ideology in Ancient Maya Cultural Evolution: The Dynamics of Galactic Politics” dins *Ideology and Cultural Evolution in the New World*, Demarest, A. & Conrad, G. (eds.), Cambridge University Press, 135-157.
- DEMAREST, A. A., HOUSTON, S. & JOHNSTON, K., 1991. “Proyecto Arqueológico Petexbatun: Nuevas perspectivas sobre el sistema de guerra Maya y el col-lapso” dins *II Simposio de Investigaciones Arqueológicas en Guatemala, 1988*, Laporte, J. P., Villagrán, S., Escobedo, D., de González, D. & Valdés, J. (eds.), Museo Nacional de Arqueología y Etnología, Guatemala, (versió digital), 226-231.
- FOX, R., 1977. *Urban Anthropology: Cities in their Cultural Settings*. Prentice Hall, Englewood Cliffs.
- FREIDEL, D., 1986. “Maya Warfare: An Example of Peer Polity Interaction” dins *Peer Polity Interaction and Socio-Political Change*, Renfrew, C. & Cherry, J. F. (eds.), Cambridge University Press, 93-108.
- GARCÍA MOLL, R., 2004. *Yaxchilán: evolución interna, Homenaje a Jaime Litvak*. Benavides, A., Manzanilla, L. & Marambell, L. (coords.), México: INAH/Conaculta/UNAM, Instituto de Investigaciones Antropológicas.
- GÓMEZ, R., 2015. *El tocado como símbolo de poder. Un anàlisi iconogràfic de alguns tocos de Yaxuun B'ahlam IV de Yaxchilán*. (Tesis doctoral no publicada) Universidad Nacional Autónoma de México.
- HERMES, B., WIESLAW K. & ZOILA C., 2006. “Los Mayas y la cultura Teotihuacana: Descubrimientos en Nakum, Petén” dins *XIX Simposio de Investigaciones Arqueológicas en Guatemala, 2005*, Laporte, J. P., Arroyo, B. & Mejía, H. (eds.), Museo Nacional de Arqueología y Etnología, Guatemala, (versió digital), 972-989.
- HOUSTON, S. D., 1987. *The Inscriptions and Monumental Art of Dos Pilas, Guatemala: A Study of Classic Maya History and Politics*. (Tesis doctoral) Yale University.
- JOHNSTON, K. J., 2001. “Broken fingers: Classic Maya scribe capture and polity consolidation” dins *Antiquity* (75), Colchester, U.K., Portland Press, 373-381.
- KANEKO, A., 1998. “La Pequeña Acrópolis de Yaxchilan, Chiapas” dins *XI Simposio de Investigaciones Arqueológicas en Guatemala, 1997*, Laporte, J. P. & Escobedo, H.

(eds.), Museo Nacional de Arqueología y Etnología, Guatemala, (versió digital), 387-398.

KELLEY, D. H., 1980. "Tablas e inscripciones astronómicas mayas" dins *Astro-nomía en la América Antigua*, Aveni, A. F. (comp.), Siglo XXI, México, 84-104.

LEJARAZU, M. A. H., 2007. "Símbolos de poder: un análisis comparativo entre la iconografía del Clásico maya y los códigos mixtecos" dins *Estudios de cultura maya*, 30, 79-106.

LÓPEZ AUSTIN, A., & LÓPEZ LUJÁN, L., 1996. *El pasado indígena*. Mèxic: El Colegio De México, Fideicomiso Historia de las Americas, Fondo de Cultura Económica, 99-149.

MANZANILLA, L., & LUJÁN, L. L., 2000. *Historia antigua de México: el Horizonte Clásico*, Vol. 2. UNAM.

MARCUS, J., 2000. "Cinco Mitos sobre la Guerra maia" dins *La guerra entre los antiguos mayas*. Memoria de la Segunda Mesa Redonda de Palenque, Trejo, S. (ed.). México: CONALCULTA/INAH, 225-247.

MARTIN, S., & GRUBE, N., 2002. *Crónica de los reyes y reinas mayas: la primera historia de las dinastías mayas*. Crítica.

MATHEWS, P., 1975. "The Lintels of structure 12, Yaxchilán, Chiapas, Mexico" dins *Annual Conference of the Northeastern Anthropological Association, Wesleyan Univeersity, 1997 (1985)*. *La escultura de Yaxchilán*. INAH, Mexico.

MATHEWS, P., 1985. "Maya Early Classic Monuments and Inscriptions" dins *A Consideration of the Early Classic Period in the Maya Lowlands*, Willey, G. & Mathews, P. (eds.), Institute for Mesoamerican Studies, State University of New York, Albany, 5-54.

MEDINA-ELIZALDE, M., BURNS, S. J., LEA, D.W., ASMEROM, Y., VON GUNTEN, L., POLYAK, V., VUILLE, M. & KARMALKAR, A., 2010. "High resolution stalagmite climate record from the Yucatán Peninsula spanning the Terminal Maya Classic Period" dins *Earth Planet. Sci. Lett.*, 298, 255-262.

MILLER, M., 1986. *The Murals of Bonampak*. Princeton University Press.

MILLER, M., 2009. *Arte y arquitectura maya*. Ventura y Blanco, M. X. (trad.), Mèxico: FCE, 115-120.

MORLEY, S. G., 1915. *An introduction to the study of the Maya hieroglyphs*, Vol. 57. Courier Corporation.

MORLEY, S. G., 1947. *La civilización maya*. Fondo de Cultura Económica, México.

NAVARRO, A. G., 2008. "El Culto de Kukulcán em Chichén Itzá: manifestaciones guerreras" dins *interações*, 3(4), 115-131.

O'KON, J. A., 1995. "Bridge to the Past" dins *Civil Engineering*, 65(1).

OLIVIA, M. S., 2015. "Las personificaciones de dioses y seres sobrenaturales de Yaxchilán/The Impersonations of Gods and Supernatural Beings in Yaxchilan" dins *Revista Española de Antropología Americana*, 45(2), 313.

PADDEN, R., 1967. *The Hummingbird and the Hawk*. New York, Harper and Row.

PEIRÓ VITORIA, A., 2016. La estructura urbana de las ciudades mayas del período

clásico. (Tesis doctoral no publicada), Universitat Politècnica de València.

PETERSON, L. C. & HAUG, G. H., 2005. "Climate and the collapse of Maya civilization" dins *American Scientist*, 93, 322-329.

PORTER, W. M., 1981. *The Aztecs, Maya, and Their Predecessors: Archaeology of Mesoamerica*, 2a. ed. Nueva York: Academic Press. 407.

PROSKOURIAKOFF, T., 1950. *A Study of Maya Sculpture*. Carnegie Institution of Washington. Publ.593. Washington.

PROSKOURIAKOFF, T., 1961. "The Lords of the Maya Realm" dins *Expedition*, 4, 14-21.

PROSKOURIAKOFF, T., 1963. "Historical Data in the Inscriptions of Yaxchilán" dins *Estudios de Cultura Maya*, vols. 3-4, Mèxico: UNAM.

RAMÍREZ DE ALBA, H., VERA, R., & MEJÍA, M., 2010. "Materiales cementantes y concretos en las antiguas culturas americanas" dins *Ingeniería, Revista Académica de la FI-UADY*, 14-1, 67-74.

RICE, D., 1986. "The Peten Postclassic: a settlement perspective" dins *Late Lowland Maya Civilization: Classic to Postclassic*, 340, Sabloff, J. & Andrews, W. (eds.). Albuquerque: University of New Mexico Press.. 301-344.

RIESE, B., 1983. "Kriegsberichte der klassischen Maya" dins *Baessler Archiv* N.F. 30, 255-321.

RIESE, B., 1984. "Kriegsberichte der Klassischen Maya" dins *Baessler-Archiv, Beiträge zur Volkerkunde* 30 (2): 255-321.

SANDERS, W. T., 1977. "Environmental Heterogeneity and the Evolution of Lowland Maya Civilization" dins *The Origins of Maya Civilization*, Adams, R. E. W.(ed.), University of New Mexico Press, Albuquerque, 287-298.

SCHELE, L. & FREIDEL, D., 1990. *A Forest of Kings: The Untold Story of the Ancient Maya*, Quill, William Morow, New York.

SCHELE, L. & MILLER, M. E., 1986. *The Blood of Kings*. Kimbell Art Museum, Dallas Forth Worth, Texas.

SCHELE, L., 1984. "Human Sacrifice Among the Maya" dins *Ritual Human Sacrifice in Mesoamerica*, Boone, E. (ed.), Dumbarton Oaks, Washington, D.C., 97-102.

SCHELE, L., 1999. *Una Selva de reyes : la asombrosa historia de los antiguos mayas*. México : Fondo de Cultura Económica.

STEPHENS, J.L., 1841. *Incidentes de Viaje en Centroamérica, Chiapas y Yucatán*. San José, Universidad Centroamericana (Edició del 1971).

STUART, D., 1985. "The "Count of the Captives" Epithet in Classic Maya Writing" dins *Fifth Palenque Round Table, 1983*, Robertson, M. G. & Fields, V. M. (eds.), Pre-Columbian Art Research Institute, San Francisco, 97-102.

STUART, D., 1993. "Historical inscriptions and the Maya collapse" dins *Lowland Maya Civilization in the Eighth Century A.D.*, Sabloff, J. A. & Henderson, J. S. (eds.). Washington, D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 321-354.

THOMPSON, J. E. S., 1960. *Maya hieroglyphic writing: an introduction* (No. 56). University of Oklahoma Press.

- TREJO, S., 2000. "La imagen del guerrero victorioso en Mesoamérica" dins *Estudios de Cultura Náhuatl*, 31(031), (versió digital).
- VALENCIA, R. & GARCÍA, A., 2010. "Rituales de invocación al dios K'awiil" dins *El ritual en el mundo maya: de lo privado a lo público*, Ciudad, A., Iglesias, M. J. & Sorroche, M. (eds.), Madrid: Sociedad Española de Estudios Mayas, 235-261.
- VALGAÑÓN, R. G., 2007. "Nuevas ciudades, nuevas patrias. Fundación y relocalización de ciudades en Mesoamérica y el Mediterráneo antiguo" dins *Revista Española de Antropología Americana*, 37(2), 253-258.
- VAYDA, A. P., 1969. "The Study of Causes of War, with Special Reference to Headhunting Raids in Borneo" dins *Ethnohistory* 16, 211-224.
- VAYDA, A. P., 1976. *War in Ecological Perspective*. Plenum, New York.
- VAYDA, A. P., 1980. "Maori Warfare" dins *Law and Warfare: Studies in the Anthropology of Conflict*, Bohannan, P. (ed.), University of Texas Press, Austin, 359-380.
- VILLALOBOS, M. E. V., 2008. "La composición dinástica de Yaxchilán durante el reinado de Yaxuun B'ahlam IV" dins *Estudios de cultura maya*, 31, 17-44.
- VILLASEÑOR, R. E., 2012. "Estrellas y las guerres del Clásico maya" dins *KinKaban*, Año I, N° 1, Revista electrònica del CEIC M Centro de Estudios Interdisciplinarios de las Culturas Mesoamericanas, A.C., (versió digital), 27-43.
- WEBSTER, D. & SANDERS, W., 1988. "The Mesoamerican Urban Tradition" dins *American Antropologist* 90 (3), 521-546.
- WEBSTER, D. & SANDERS, W., 2001. "La antigua ciudad mesoamericana: teoría y concepto" dins *Reconstruyendo la ciudad maya: el urbanismo en las sociedades antiguas*, Sociedad Española de Estudios Mayas, 43-64.
- WEBSTER, D. L., 1975. "Warfare and the Evolution of the State: A Reconsideration" dins *American Antiquity* 40, 464-470.
- WEBSTER, D. L., 1976. "Defensive Earthworks at Becan, Campeche, Mexico: Implication for Maya Warfare" dins *Middle American Research Institute*, Publication 41, Tulane University, New Orleans.
- WEBSTER, D. L., 1989. "La guerra y la evolución de la civilización maya" dins *Los Orígenes de la civilización maya*, Adams, R. E. W. (coord.), México D.F.: Fondo de Cultura Económica, 366-406.
- WILLEY, G. R. & SHIMKIN, D.B., 1971. "The Maya Collapse: a summary view" dins *The Classic Maya Collapse*, Culbert, T. P. (ed.), Albuquerque, University of New Mexico Press, 457-501.
- WILLEY, G. R. & SMITH, A.L., 1963. "New Discoveries at Altr de Sacrificios, Guatemala" dins *Archaeology*, 16, 83-89.
- WILLEY, G. R. & SMITH, A.L., 1967. "At Temple at Seibal, Guatemala" dins *Archaeology*, 20, 290-298.

16. WEBGRAFIA

Web 1: <https://www.studyblue.com/notes/note/n/exam-2/deck/14154939>

Web 2: <http://www.elcorreo.com/vizcaya/20130412/mas-actualidad/sociedad/ciudades-olvidadas-mayas-201304111921.html>

Web 3:

http://www.piedrasquehablan.inah.gob.mx/index.php?option=com_content&view=article&id=1&Itemid=2

Web 4: <http://www.revista.unam.mx/vol.14/num6/art12/>

Web 5: <http://www.latinamericanstudies.org/maudslay.htm>

Web 6: <http://www.mesoweb.com/maler/yax.structure6.html>

Web 7: <http://www.inah.gob.mx/es/zonas/30-zona-arqueologica-de-Yaxchilán>

Web 8: <http://difusionmaya.blogspot.com.es/2010/09/los-glifos-emblema.html>

Web 9: <https://www.flickr.com/photos/waywuwei/11407908666/>

Web 10: <http://www.the-silk-route.co.uk/mexicoYaxchilanBonampak.htm>

Web 11: <http://pueblosoriginarios.com/meso/maya/sitios/yaxchilan.html>

Web 12:

<https://www.peabody.harvard.edu/cmhi/detail.php?num=1&site=Yaxchilan&type=Lintel>

Web 13: <http://www.lithos-graphics.com/maya/yaxchilan16.html>

Web 14: <http://www.latinamericanstudies.org/bonampak/>

Web 15: <http://www.trecebaktun.inah.gob.mx/2012-12-13-17-58-48/yaxchilan>

Web 16: https://www.yelp.com.mx/biz_photos/museo-nacional-de-antropolog%C3%ADa-m%C3%A9xico-2?select=gh_fFTyfwolcVBp7H0n7g

Web 17: <http://mayananswer.over-blog.com/article-la-guerra-entre-los-mayas-41663948.html>

Web 18: <http://literaturaymundomaya.blogspot.com.es>

Web 19: http://research.famsi.org/spanish/montgomery_list_es.php?rowstart=1&search=

Web 20: <http://el-rincon-de-jaime.blogspot.com.es/2010/10/propulsor-de-azagayas-o-atlatl.html>

Web 21: http://www.ajtzihb.com/Ficha_00092.html

Web 22: <https://www.studyblue.com/notes/note/n/test-3/deck/1573340>

Totes les pàgines webs estaven actives el 15 / 05 / 2017.

ÍNDIX FIGURES

Figura 1 - A l'esquerre John Lloyd Stephens i a la dreta autoretrat de Frederick Catherwood. Imatge estreta del Web 2.	6
Figura 2 - Mapa de l'àrea d'influència maia i la regió característica del Clàssic. Mapa creat en base el publicat en la Web 4.	8
Figura 3 - Esquema dels glifs emblema. Imatge base estreta del Web 18.	8
Figura 4 - Situació de Yaxchilán en el riu Usumacinta. Mapa base extret de Google Earth.	15
Figura 5 - Fotografia de l'estructura 6 de Yaxchilán, feta per Teobert Maler el 1908. Peabody Museum, Harvard University. Imatge estreta del Web 6.	16
Figura 6 - Alfred Percival Maudslay a Chichén Itzá el 1889. Imatge estreta del Web 5.	16
Figura 7 - Glif emblema Y-1 de Yaxchilán. Imatge estreta del Web 7.	17
Figura 8 - Plànol de Yaxchilán. Imatge estreta de Martin & Grube 2002.	18
Figura 9 - - Fotografia de l'estructura 19, El Laberinto. Imatge estreta del Web 8.	19
Figura 10 - Escultura decapitada de <i>Yaxuun B'ahlam</i> IV (752 dC-768 dC). Imatge estreta del Web 10.	19
Figura 11 - Glif <i>B'ahlam</i> o Jaguar. Imatge estreta del Web 18.	20
Figura 12 - Quadre de la dinastia de Yaxchilán on s'hi pot observar els títols, el temps de regència i les edificacions i monuments a la ciutat. Extret dels llistats de governants: * les llindes 11, 49, 37 i 35 de l'estructura 12 i ** l'escala jeroglífica 1.	21
Figura 13 - Quadre de la dinastia de Yaxchilán on s'hi pot observar el temps de regència, les aliances o sobiranes sobre altres ciutats, les ciutats enemigues i els presoners capturats. Extret dels llistats de governants: * les llindes 11, 49, 37 i 35 de l'estructura 12 i ** l'escala jeroglífica 1.	22
Figura 14 - Mapa de les ciutats que van tenir contacte amb Yaxchilán. Mapa base extret de Google Earth.	23
Figura 15 - Llindes 24, 25 i 26 de l'estructura 23 de Yaxchilán. Imatge estreta del Web 22.	25
Figura 16 - Cara anterior de l'estela 11 de Yaxchilán. Imatge estreta del Web 12.	26
Figura 17 - Estela 35 de Yaxchilán. Imatge estreta de: Web 12.	27
Figura 18 - Estructura 20 de Yaxchilán, abans de la caiguda d'un arbre. Imatge estreta del Web 13.	27
Figura 19 - Mural de la paret nord de la cambra 2 de Bonampak. Imatge estreta del Web 14.	28
Figura 20 - Detall de la figura que emergeix de la Serp de Visió de la llinda 25 de Yaxchilán. Imatge base estreta del Web 12.	29
Figura 21- Detall de la cara dreta de l'estela 31 de Tikal (≈378 dC) on s'observa a <i>Siyaj Chan K'awiil</i> vestit a l'estil teotihuacà amb casc xapat, <i>atlatl</i> i un escut quadrat amb imatges de Tlàloc, déu de la pluja de Teotihuacan. Imatge estreta del Web 19.	30
Figura 22 - Marcador de Tikal on es commemora l'arribada de Nace el Fuego l'any 378 dC. Imatge estreta del Web 21.	30
Figura 23 - <i>Itzamnaaj B'ahlam</i> II (681 dC - 742 dC) es troba en peus, agafant la llança i els cabells de l'enemic. Estela 15 de Yaxchilán. Imatge estreta del Web 16.	34
Figura 24 - Mapa dels assentaments, els atacs de Guerra Estrella documentats, i les regions on succeeixen. Imatge base estreta de Villaseñor 2012.	36
Figura 25 - Varies formes per representar el glif estrella, associades al cicle de Venus. Imatge estreta de Gómez 2015.	36
Figura 26 - Puntetes d'obsidiana i de sílex. Imatge estreta del Web 17.	39
Figura 27 - Detall de la llança de <i>Yaxuun B'ahlam</i> IV (752 dC - 768 dC) en la llinda 8 de Yaxchilán. Imatge base estreta del Web 12.	40

Figura 28 - Pectoral provinent de Tula, elaborat amb petxines de <i>spondylus</i> . Museu Nacional de Antropología, Mèxic. Imatge extreta de Gómez 2015.....	40
Figura 29 - Detall del pectoral de <i>Yaxuun B'ahlam</i> IV (752 dC - 768 dC) en la llinda 16 de Yaxchilán. Imatge base extreta del Web 19.	40
Figura 30 - <i>Hul'che</i> o propulsor. Imatge extreta del Web 20.	41
Figura 31 - Cara posterior de l'estela 11. <i>Itzamnaaj B'ahlam</i> II (681 dC – 742 dC) (esquerre) amb la màscara del déu <i>Chaak</i> davant dels seus presoners (inferior dreta). Imatge extreta del Web 19.	42
Figura 32 - Llinda 45 (≈681-732 dC) de l'estructura 44. <i>Itzamnaaj B'ahlam</i> II (681 dC – 742 dC) (dreta) sosté la llança i l'escut flexible mentre el seu presoner, Aj Nik' (esquerre) està ajupit davant seu. Imatge extreta del Web 12.	43
Figura 33 - Estela 18 (739 dC). <i>Itzamnaaj B'ahlam</i> II (681 dC – 742 dC) (esquerre) sosté la llança davant del seu presoner Aj Popol Chay, ajaw de Lacanhá. Imatge extreta del Web 12.	43
Figura 34 - Llinda 16 (5 de febrer del 752 dC.) de l'estructura 21. <i>Yaxuun B'ahlam</i> IV (752 dC - 768 dC) (dreta), davant del seu presoner el sahal de Wak' Ab, Pay Lakam Chaahk (esquerre). Imatge extreta del Web 12.....	43
Figura 35 - Llinda 12 (≈752 - 768 dC) de l'estructura 20. Un sahal (esquerre superior) presenta els enemics capturats (inferior mig i inferior dreta) a <i>Yaxuun B'ahlam</i> IV (752 dC - 768 dC) (dreta superior). Imatge extreta del Web 12.	44
Figura 36 - Llinda 8 (5 de maig del 755 dC.) de l'estructura 1. <i>Yaxuun B'ahlam</i> IV (752 dC - 768 dC) (dreta superior) agafa pel braç a Cráneo Enjoyado (dreta inferior) i el sahal K'an Tok Wayib' (esquerre superior) agafa dels cabells a l'ajaw de Kok Te' (esquerre inferior). Imatge extreta del Web 12.	44
Figura 37 - Llinda 1 (29 d'abril del 752 dC) de l'estructura 33. <i>Yaxuun B'ahlam</i> IV (752 dC - 768 dC) (esquerre) amb el ceptre de K'awiil en un ball ritual al costat d'una de les seves esposes, la Senyora Gran Cráneo (dreta). Imatge extreta del Web 12.....	45
Figura 38 - Llinda 45 de l'estructura 55. <i>Itzamnaaj B'ahlam</i> III (769 dC – 800 dC ?) (dreta) amb el ceptre de K'awiil acompanyat de La senyora <i>Ik'</i> Cráneo de Calakmul (esquerre) amb un recipient cerimonial. Imatge extreta del Web 12.....	45
Figura 39 - Llinda 2 (3 d'abril del 757 dC.) de l'estructura 33. <i>Yaxuun B'ahlam</i> IV (752 dC - 768 dC) (dreta) i el seu fill <i>Chelte'</i> (esquerre), amb els ceptres de l'arbre del món en un ball ritual. Imatge extreta de la Web 12.....	56
Figura 40 - Llinda 15 (20 de març del 768 dC.) de l'estructura 21. La Senyora <i>Wak Tuun</i> (dreta), esposa de <i>Yaxuun B'ahlam</i> IV (752 dC - 768 dC), realitzant un ritual de Serp de Visió. Imatge extreta de la Web 12.....	47
Figura 41 - Llinda 25 (20 d'octubre del 681 dC. o 1 d'agost del 723 dC.) de l'estructura 23. La Senyora <i>K'ab'al Xook</i> (dreta), esposa de <i>Itzamnaaj B'ahlam</i> II (681 dC – 742 dC), realitzant un ritual de Serp de Visió. Imatge extreta de la Web 12.	47
Figura 42 - Llinda 14 (27 de juny del 741 dC.) de l'estructura 20. La Senyora <i>Chak Joloom</i> (esquerre) i el sahal <i>Chak Chami</i> (dreta) realitzant un ritual de Serp de Visió. Imatge extreta de la Web 12.	48